

A jogforrás fogalma és a jogforráselmélet problematikája

I. A jogforrás tudományos fogalmának lehetősége.

1. A jogforrás tudományos fogalmának lehetősége a burzsoá jogtudományban. — 2. A szocialista jogelméletben kialakult felfogások a jogforrás tudományos fogalmáról. — 3. A jogforrás tudományos fogalom: a jogforrás általános és individuális fogalma.

II. A jogforrás általános fogalma.

1. A jogforrás általános fogalmának meghatározása a burzsoá jogtudományban. — 2. A jogforrás általános fogalmának szocialista definíciói. — 3. A jog és a jogforrás viszonya. — 4. A jogforrás általános fogalmának meghatározása.

III. A jogforrás individuális fogalma.

1. A jogforrás individuális fogalmának a termelési viszonyokkal való meghatározása. 2. — Az akarati és egyéb pszichikai tényezők individuális jogforrásokként megjelölése. — 3. Az államhatalom mint individuális jogforrás. — 4. A jogforrás individuális fogalmának definíciója.

IV. A jogforráselmélet problematikája.

1. Az egységes általános jogforrásfogalom hatása a jogforráselmélet problematikájára. — A jogforráselmélet problematikájának médosulása a jogforrás individuális fogalmának az állam jogalkotó tevékenységeként meghatározása folytán.

A jogforráselmélet vagy másképpen nevezve jogforrástan az állam- és jogelmélet problematikája körébe tartozó olyan kérdéskomplexus, amely mind a burzsoá, mind a szocialista jogtudományban meglehetősen bőséges és gazdag irodalommal rendelkezik. Valamely tudományos téma elméleti forrásainak gazdagsága többféle feltételezésre nyújthat alapot: vagy azzal reméltet, hogy a többirányú megközelítés és a különböző megoldási kísérletek lényegében már tisztázták a szóban forgó problémát, illetve egyes oldalait és vonatkozásait; vagy arra enged következtetni, hogy a kérdéses téma bonyolultsága éppen azért eredményezte a megoldási törekvéseknek és kísérleteknek hő áradását, mert a problémát még mind ez ideig nem sikerült megnyugtató módon, az elmélet és a gyakorlat igényeit kielégítően rendezni. E feltételezések bármelyike is váljék igaznak, az adott tudományos probléma széleskörű irodalmából az a következtetés minden bizonnyal levonható, hogy a vizsgálandó kérdés mélységesen bonyolult és problematikus. A jogforráselmélet problémáit tárgyaló számos jogelméleti munka áttanulmányozása az utóbbi megállapításnak a jogforrástan vonatkozásában fennálló jogosultságát bizonyítja: a jogforráselmélet problematikája a sokat vitatott, rendkívül bonyolult és problematikus kérdések egész sorát foglalja magában. A tudományos irodalom gazdagságán alapuló előbbi feltételezéseknek azonban egyike sem állapítható meg a jogforrástani illetően teljes mértékben és általános érvényűséggel igaznak. Mert jóllehet azt joggal állíthatjuk, hogy a jogforráselmélet kérdéseit általános megnyugvást keltő módon megválaszolni

még máig sem sikerült, de ez nem jelenti azt, hogy a számos megoldási kísérlet és törekvés a jogforrástan problematikájának egyes kérdéseit és oldalait illetően már eddig is ne tudna pozitív eredményeket felmutatni. Egy dolog azonban egészen világos és nyilvánvaló, nevezetesen az, hogy a jogforrás-elméleti kérdések problematikussága és bonyolultsága folytán az elméleti zavar és kuszáltság a jogforrástan területén meglehetősen nagy.

A jogforráselmélet körében jelentkező elméleti kavardásnak és bizonytalanságnak az okát mindenekelőtt a jogforrás fogalmának tisztázatlanságában látjuk. Ezért, ha a jogforrástan területén található elméleti konfúziót rendezni vagy megszüntetni akarjuk, akkor először a jogforrás fogalmát kell tudományos alapossággal meghatározni. A jogforrás tudományos fogalmának, ennek a jogelméleti kategóriának a meghatározása nélkül nem lehet a jogforráselmélet kérdéseit megválaszolni. A jogforrás fogalmának megvilágítása és tisztázása a jogforrástan problematikája többi kérdésének mintegy előfeltételeként jelentkezik. Ezért csak csodálkozni lehet a jogforráselméleti kérdések megoldására irányuló azokon a kísérleteken, amelyek a jogforrástan problematikája körébe tartozó kérdéseket szinte anélkül tárgyalják és akarják megoldani, hogy előzőleg tisztáznák a jogforrás fogalmát. A jog tulajdonképpen forrásait konkrétságukban megragadni, a jogforrások lényegét és sajátos vonásait feltárni és kifejtetni csak akkor lehetséges, ha a konkrét jogforrásokból absztrahált általánostól, a jogforrás fogalmától ismét visszatérünk a konkrétéhoz, ennek az absztrakció alapján történő még teljesebb megismeréséhez. „Az élő szemlélettől az absztrakt gondolkodás felé és *attól a gyakorlat felé* — ez az igazság megismerésének, az objektív valóság megismerésének dialektikus útja.”¹, amely itt a jogforrások vonatkozásában — mint majd látni fogjuk — egészen különös és sajátos módon nyilvánul meg. A jogforrás tudományos fogalmának tisztázása tehát feltétele a konkrét jogforrás vagy jogforrások feltárásának, megismerésének, alapos és részletes kifejtésének. A jogforrás fogalmának tudományos meghatározása, a konkrét jogforrások feltárása és megjelölése alapján már nem jelent különösebb nehézséget a jogforráselmélet problematikájának, alapvető kérdéseinek, a jogforráselméleti kutatás irányának és határainak megállapítása, amely a szocialista jogforrástan tudományos kidolgozásának elengedhetetlen feltétele.

1. A jogforrás tudományos fogalmának lehetősége

I. A jogforrás fogalmának meghatározására irányuló kísérlet során problémaként mindenekelőtt nem kisebb jelentőségű és érdekességű kérdés merül fel, mint a jogforrás tudományos fogalmának lehetősége. A jogforrás-elméletnek ez a problémája a burzsoá jogirodalomban nyert kifejtést, és kérdés formájában megfogalmazva a következőképpen hangzik: beszélhetünk-e a jogforrásról mint tudományos fogalomról, vagy pedig pusztán terminológiai kérdésről, ún. nominális fogalomról van szó? Természetesen a burzsoá jogelmélet művelőinek jelentős része kifejezetten és határozottan ezt a kérdést így nem teszi fel, hanem csupán a jogforráselméleti fejtegetések során, közvetetten ad rá választ. A jogforráselmélettel foglalkozó burzsoá

¹ *Lenin* : Filozófiai füzetek. Bp. Szikra, 1954. 146—147. p.

szerzők többsége nem a jogforrás tudományos fogalmának lehetőségére koncentrálja a figyelmet, hanem a jogforrásfogalom meghatározásában egyszerűen csak terminológiai problémát lát, s a jogforrás fogalmát vagy megőrzendő és továbbra is megtartandó, vagy pedig mellőzhető és kiiktatható jogi terminus-technikusnak tekinti.² E jogforráselméletek szerint a „forrás” szónak, ennek a jogelméletben meghonosodott költői metaforának az értelmét kell tisztázni, hogy a Titus Livius által a XII táblás törvénnyel kapcsolatosan először használt kifejezés, a jogforrás jelentését meghatározhassuk. A problémát a burzsoá jogelméletben a legvilágosabban és a legtöbb összefüggését és vonatkozását magában foglalva Alf Ross exponálja, aki nemcsak a terminológiai kérdést, hanem a jogforrás tudományos fogalmának lehetőségét, illetve a jogforrásfogalom és a konkrét jogforrás meghatározásának a kapcsolatát is felveti.³ Jóllehet Ross azokat a törekvéseket, amelyek a forrás szó jelentéséből akarják a jogforrás fogalmát levezetni, mint jelentékteleneket és értékteleneket elveti, végső soron mégsem tudja ezeket meghaladni, mert a jogforrás fogalmát nominális fogalommá degradálva, megfosztja tudományos értékétől; ez a nominális fogalom ugyanis reális tartalmat csak a konkrét jogforrás meghatározása során nyer. S bár itt Ross — mint említettük — egy igen fontos és jelentős összefüggésre irányítja a figyelmet, azzal, hogy a jogforrás fogalmát nominális definícióként fogja fel, elrekeszti a probléma további tudományos megközelítésének útját. Számos burzsoá szerző viszont nem elégszik meg sem a terminológiai, sem a nominális fogalomra szorítókozó kísérletek jogforráselméleti eredményével, hanem a jogforrás tudományos fogalmát keresi, túllép a terminológiai és nominális kérdésfeltevésen, és a jogélet, a jogi és társadalmi jelenségek meghatározott köréből kiindulva kísérli meg a jogforrás fogalmának tisztázását.⁴ A jogforráselméletnek ezeket a művelőit a kérdés tudományosan helyes megoldásában többnyire ugyan idealista és metafizikus szemléletük és módszerük megakadályozza, de azzal, hogy a problémát a tudományos megismerés felé irányítják, jelentősen előmozdítják tudományos tisztázását.

2. A szocialista állam- és jogelméletnek fontos feladata az állam és a jog objektív fejlődési törvényszerűségeit, lényegét kifejező tudományos fogalmak és kategóriák kidolgozása.⁵ Erről tanuskodnak a szocialista állam- és jogelméletnek azok az eredményei, amelyek az állami és jogi jelenségek lényegének, tudományos fogalmainak feltárásában, illetve meghatározásában nyilvánulnak meg. A szocialista állam- és jogelméleti kutatásnak ez az alapvető iránya a szocialista jogforráselméletben is érvényesül: a szocialista jog-

² Ld. *Bergbohm, Karl* : Jurisprudenz und Rechtsphilosophie. Leipzig, 1892. 40. p.; *Holland, Th. E.* ; The Elements of Jurisprudence. Oxford—London, 1924. 55. p.; *Nawiasky, H.* : Allgemeine Rechtslehre als System der rechtlichen Grundbegriffe. Köln, 1941. 27. p.; *Kelsen, Hans* : Reine Rechtslehre. Wien, 1960. 238. p. stb.

³ Ld. *Ross, Alf* : Theorie der Rechtsquellen. Ein Beitrag zur Theorie des positiven Rechts auf Grundlage dogmenhistorischer Untersuchungen. Leipzig—Wien, 1929. 290—291. p.

⁴ Ld. *Savigny, Friedrich Karl* : System des heutigen römischen Rechts. Berlin, 1840. 11. és köv. p.; *Puchta, Georg Friedrich* : Das Gewohnheitsrecht. II. köt. Erlangen, 1828. 144. p.; *Ehrlich, Eugen* : Grundlegung der Soziologie des Rechts. München—Leipzig, 1929. 67—68. p.; *Binding, Karl* : Handbuch des Strafrechts. I. köt. Leipzig, 1885. 197. p. stb.

⁵ Ld. *Piontkovszkij, A. A.* : Az általános állam- és jogelmélet néhány kérdése. Cikkgyűjtemény, 1956. 3. sz. 109—112. p.

forrástani kutatásoknak is egyik fő feladata a jogforrás tudományos fogalmának kidolgozása. Ezért a szocialista jogforráselméletben a jogforrás tudományos fogalmának a lehetősége problémaként kifejezetten és határozottan nem jelentkezik; a szocialista jogforrástani kutatásokat általában és alapjaiban a tudományos igényesség, a tudományos jogforrásfogalom kidolgozásának szükségessége jellemzi.⁶ Mindamellett azonban nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a körülményt, hogy a jogforrás fogalmának tisztázatlansága, valamint e fogalom a burzsoá jogtudományban fennálló problematikusságának helyenként érezhető hatása következtében a konkrét fejtegetések során a szocialista jogforráselmélet egyes művelői is a jogforrás fogalmának meghatározásában terminológiai, illetve etimológiai kérdést látnak.⁷ Ez a felfogás kapott kifejezést abban a szocialista jogforráselméleti javaslatban, hogy a jogforrás terminust újabb, a jelenséget jobban kifejező elnevezéssel kell felváltani,⁸ valamint abban a kísérletben, amely a forrás szó etimológiai jelentéséből vezeti le a jogforrás fogalmát és definícióját.⁹

3. A jogforrás tudományos fogalmának a lehetősége, a dialektikus materializmus ismeretelméletének alapján vizsgálva a problémát, nem lehet vitás. Amikor a szocialista állam- és jogelmélet a jog mind mélyebb és teljesebb megismerésére törekedve, a jogi fogalmak és kategóriák formájában kísérli meg a jog lényegének feltárását, akkor abból indul ki, hogy ezek a fogalmak és kategóriák az objektív társadalmi, jogi jelenségek meghatározott részének, oldalának vagy összefüggésének a lényegét kell hogy kifejezzék. Ezek a fogalmak nem a priori absztrakciók, hanem az objektív társadalmi valóságban és viszonyokban gyökereznek. Ezért nem tudunk egyetérteni sem azokkal a jogforráselméleti koncepciókkal, amelyek a jogforrás fogalmának tisztázásában egyszerűen terminológiai, illetve etimológiai kérdést látnak, sem azzal a felfogással, amely a jogforrás fogalmát nominális fogalomká degradálja.

A jogforrás fogalom meghatározása nem terminológiai vagy etimológiai probléma. Ha sikerül megvilágítani azt, hogy a jogforrás, ez a jogelméleti kategória a társadalmi és jogi jelenségek milyen összefüggéseit és mely részeit fogja át, mi e fogalomnak a tartalma, akkor nincs különösebb jelentősége a fogalom, illetve a fogalom által kifejezett objektív viszonyok és tartalom elnevezésének. Meglehet, hogy a jogforrás szó és kifejezés helyett a jogforrás-

⁶ Ld. *Arzsanov, M. A.—Kecsekjan, Sz. F.—Manykovszkij, B. Sz.—Sztrogovics, M. Sz.* : Állam- és jogelmélet. Bp. Tankönyvkiadó, 1951. 290—291. p.; *Kareva, M. P.—Kecsekjan, Sz. F.—Fedoszejev, A. Sz.—Fegyikín, G. I.* : Állam- és jogelmélet. Moszkva, 1955. 358. p.; *Kecsekjan* : A jogforrás fogalmáról. Ucsenüje Zapiszki, Vüpuszki szto sesztnadcatij trudi juridiceszkoj fakulteta. Izdanije MGU Moszkva, 1946.; *Kerimov, D. A.* : Zur Anwendung der marxistischen Methodologie der Erforschung rechtlicher Erscheinungen. Staat und Recht, 1957. 12. sz. stb.

⁷ Ld. *Denisov, A. I.* : Állam- és jogelmélet. Moszkva, 1948. 430—431. p.; — : A „Szovjet állam- és jogelmélet” c. tankönyv kéziratának vitája. Cikkgyűjtemény, 1954. 9—10. sz. 575—577. p.; *Golunskij, Sz. A.—Sztrogovics, M. Sz.* : Állam- és jogelmélet. Moszkva, 1940. stb.

⁸ Egyes szovjet szerzők vitatják a jogforrás terminus megőrzésének szükségességét, és azt javasolják, hogy a jogforrás kifejezést az „állam normatív aktusai”, illetve a „jogi formák” elnevezéssel váltsák fel. Ld. A „Szovjet állam- és jogelmélet” c. tankönyv kéziratának vitája. 575—577. p.; *Kareva—Kecsekjan* stb. i. m. 358. p. stb.

⁹ Golunskij és Sztrogovics pl. a jogforrás fogalmát a forrás szó etimológiai jelentéséből, abból, hogy a forrás az az erő, ami valamit létrehoz, kísérik meg levezetni. *Golunskij—Sztrogovics* i. m. 173. p.

fogalommal átfogott és kifejezett társadalmi, jogi tartalmat és viszonyokat jobban fedő és érzékeltető elnevezést sikerül találni — bár az említett javaslatokról (jogi formák, az állam normatív aktusai) ez nem mondható el, tekintettel arra, hogy nem a jogforrás jogelméleti kategóriájának valóságos tartalmát jelzik és közvetítik —, de ez mit sem változtat a jogforrásfogalomba sűrített társadalmi valóság lényegén. A jogforrás és általában minden jelenség fogalmának meghatározásakor úgy járunk el, hogy az objektív külvilág, a tárgyak és a közöttük fennálló összefüggések közös elemeinek általánosítás útján való kiemelésével és összefoglalásával (analízis és szintézis) az objektív valóság meghatározott részeit és összefüggéseit tükrözzük gondolatilag vissza.¹⁰ Ezért nem lehetnek helyesek és eredményesek azok a kísérletek és törekvések sem, amelyek a „forrás” szó etimológiai jelentéséből akarják a jogforrás fogalmát levezetni, nem pedig azokból az objektív viszonyokból és jelenségekből, amelyeknek kifejezésére ezt az elnevezést felhasználjuk. A fogalom és a fogalom elnevezése két különböző kérdés, pontosabban a fogalom két eltérő logikai fajtája. A tudományos jogforrásfogalom lehetőségével kapcsolatos különféle álláspontok ismeretelméleti és logikai gyökere éppen az, hogy egyes jogforráselméleti szerzők a jogforrás fogalmának meghatározásakor megragadnak a nominális és reális fogalom-pár formállogikai összefüggésében, és nem tudnak a tudományos fogalomalkotás szintjére eljutni.

A formális logika a fogalom nominális vagy névleges és reális vagy tárgyi definícióját különbözteti meg. A nominális vagy névleges meghatározás egy fogalomnak vagy egy tárgynak az elnevezését definiálja, és nem magát a tárgyat. Ezért a névleges vagy nominális definíció tulajdonképpen nem tudományos jellegű. Az igazi tudományos meghatározás a reális vagy tárgyi definíció, amely az objektív valóság, a tárgy lényeges vonásait és összefüggéseit tartalmazza, tehát magát a tárgyat definiálja.¹¹ A jogforrásfogalom meghatározásának azoknál a kísérleteinél, amelyek a jogforrás fogalmát terminológiai problémának tekintik, vagy nominális definícióként jellemzik, lényegében nem másról van szó, mint arról, hogy tagadják a jogforrás tudományos fogalmát, lemondanak a jogforrás fogalmának tudományos definíciójáról és megelégszenek a semmitmondó, névleges vagy nominális meghatározással, az ún. terminológia tisztázásával.

Amikor a jogforrásfogalom tudományos meghatározásának lehetőségét a nominális definíció hangsúlyozásával kizáró jogforráselméleti felfogásokat helyteleneknek és tudománytalanoknak tartjuk, ugyanakkor nem szabad figyelmen kívül hagyunk a jogforráselmélet kimunkálása szempontjából nagyon fontos azt az összefüggést, amely ezekben a jogforráselméleti koncepcióknak objektív alapjául szolgál, s amely viszony — a logikai és ismeretelméleti megközelítés helytelensége folytán — a jogforrásfogalom nominális és reális definíciójának megkülönböztetésében hamis és torz logikai kifejezést kapott. A valóságban ugyanis a helyzet az, hogy a különböző jogfelfogások több különféle konkrét jogforrást tárnak fel, és ezek kifejezését, rögzítését a jogforrásfogalom reális meghatározásának tekintik, míg a konkrét jogforrásokat átfogó és általánosító jogforrásfogalom definiálására már nem látnak lehetőséget, illetve az ilyen definíciót pusztán nominális vagy névleges meghatá-

¹⁰ Ld. *Fogarasi Béla* : Logika. Bp. Akadémiai Kiadó, 1958. 140. p.

¹¹ Ld. *Fogarasi* i. m. 189. p.

rozásként, terminológiai kérdésként kezelik. A dialektikus materialista ismeretelmélet és logika alapján azonban az említett összefüggésnek ilyen ismeretelméleti, logikai kifejtése és rögzítése nem bizonyul helyesnek. A valóságban ugyanis nem másról van szó, mint a jelenség, a tárgy, a jogforrás megismerésének különböző szintjéről és fokozatairól, a fogalomalkotás meghatározott folyamatáról és egyes szakaszairól, illetve ezek egymástól való elrekesztéséről, a magasabb szintre érés lehetőségének tagadásáról. A jogforrás vonatkozásában konkrétan ez a következőképpen jelentkezik: egyrészt beszélünk a konkrét jogforrások meghatározásáról (az eltérő jogfelfogásoknak megfelelően észről, akaratról, államról, illetve törvényről, szokásjogról stb.), másrészt pedig általában a jogforrás fogalmáról, azokról a lényeges jellemző vonásokról és sajátosságokról, amelyek a konkrét jogforrásokban közösek, általánosak, kiemelhetők és fogalomba sűrítethetők. A dialektikus materialista logika szerint ebben az esetben nem a nominális és reális fogalommeghatározás különbségével állunk szemben, hanem az általános és az individuális fogalom összefüggéséről van szó. A logika, a tudományos fogalmak, tehát a tárgy és összefüggéseit gondolatilag visszatükröző fogalmak körében általános és individuális fogalmakat különböztet meg. A megkülönböztetés alapja a fogalom terjedelme, nem pedig az, hogy a fogalom a tárgyra vagy csak elnevezésére vonatkozik. Az individuális fogalmaknál egyes tárgyakra, illetve egyénekre vonatkozó fogalomról van szó; „az individuális fogalom lényegében általános fogalmaknak individualizált alkalmazása, egyénnel vagy egyedivel való kapcsolása.”¹² A jogforrásfogalom reális és nominális definícióját megkülönböztető jogforráselméleti koncepciók lényegében a jogforrásnak csak individuális fogalmát határozzák meg, a jogforrás általános fogalmához nem tudnak eljutni, hanem ezt egyszerűen a nominális fogalommeghatározással eserélik fel. Pedig a jogforrás individuális és általános fogalmát nem szabad elszakítani egymástól; a kettő feltételezi egymást, pontosabban, a jogforrások tudományos megismerése csak a kétfajta fogalom összefüggésének és kölcsönös kapcsolatának megvilágításában érhető el. A jogforrás lényegének teljes megismeréséhez szükség van annak a feltárására, hogyan vonatkozik a jogforrás általános fogalma a jogforrás individuális fogalmára, a különösre, az egyesre. A fogalom közvetítés az egyestől a különösön keresztül az általánoshoz és az általánostól vissza az egyeshez. A fogalmi differenciálás menete a jogforrás esetében úgy játszódik le, hogy a konkrét jogforrások egyedi, individuális fogalmától a jogforrás általános fogalmához, az általános és absztrakt jogforrásfogalomtól a konkrét jogforrások sokféleségéhez, az egyest felölelő, ahhoz mindinkább közelebb jutó differenciált jogforrásfogalmakhoz jutunk.¹³ A jogforrásfogalom részletes kifejtése, a jogforrásfogalom két alapvető fajtájának, az általános és az individuális jogforrásfogalomnak, valamint ezek kölcsönös viszonyának a megvilágítása során feltárul az egyes, a különös és az általános csillogóan gazdag dialektikája a jogforrások területén.

¹² Ld. *Fogarasi* i. m. 156. p.

¹³ Ld. *Fogarasi* i. m. 157. p.

II. A jogforrás általános fogalma

I. A jogforrás tudományos fogalmát tagadó, a jogforrás nominális és reális definícióját megkülönböztető jogforráselméleti koncepciókat meghaladva, a jogforrást olyan tudományos fogalomnak tekintjük, amely az objektív társadalmi, jogi valóság és viszonyok meghatározott részét és összefüggéseit gondolatilag kifejezi. Nem elég azonban a jogforrás általános és individuális fogalmának a lehetőségét megállapítani, hanem tudományos igényességgel meg is kell határozni a jogforrásnak ezeket a fogalmait.

A jogforrás fogalmának meghatározására mind a burzsoá, mind a szocialista jogelméletben és jogtudományban számos kísérlet történt. A jogforrás fogalmának meghatározására irányuló tudományos törekvések és erőfeszítések azonban mind máig nem hoztak létre olyan eredményt, jogforrásfogalmi definíciót, amely alkalmas lett volna arra, hogy ezt a szenvedélyes polémiát és elméleti kavarodást, amely e jogelméleti probléma körül a jogtudományban kialakult, megnyugtassa, lecsendesítse, illetve megszüntesse. Joggal merül fel a kérdés: vajon mi annak az oka, hogy a jogforrás fogalmát eddig még nem sikerült az elméleti és a gyakorlati igényeket kielégítő módon meghatározni? Hol és merre kell keresni a kivezető utat abból az elméleti labirintusból, amely a jogforrás fogalmának problémáját behálózta?

A burzsoá jogforráselméletben közel sincs egyetértés abban a kérdésben, hogy mit értünk a jogforrás fogalmán, hogyan kell a jogforrás fogalmát meghatározni; e problémát illetően a burzsoá jogtudományban általánosként jelentkező, egységes álláspont kialakulásáról nem beszélhetünk. A burzsoá jogelméletben és jogtudományban a jogforrás fogalmát többféleképpen határozzák meg, e fogalom lényegét és tartalmát illetően számos egymástól többé-kevésbé, kisebb vagy nagyobb mértékben eltérő felfogás és definíció jött létre. Bergbohm szerint a polgári jogtudományban a jogforrás fogalmán legalább négy különböző dolgot értenek: *a)* a jogalkotó autoritást, például az államot; *b)* a jog keletkezésének vagy alakulásának formáit, például a római *senatus consultus*; *c)* a ténylegesen végbement jogalakulás tartalmának és fajainak bizonyítékait, például a törvények autentikus szövegét; *d)* a szubjektív jog alapjait, például a szerződésből fakadó igényt.¹⁴ „Ez a terminológiai zűrzavar — írja Bergbohm¹⁵ — elég ahhoz, hogy a jogforrásokról szóló fejezetet a jogelmélet egyik leggyötrelmesebb fejezetévé tegye.” A jogforrás fogalmának négyféle értelmére és jelentésére utal Holland is. Szerinte jogforráson értik: *a)* azt a helyet, ahonnan jogi ismereteinket nyerjük (jogszabálygyűjtemények, hivatalos lap stb.); *b)* a jogalkotó autoritást (állam); *c)* azokat az okokat, amelyek jogszabályokat eredményeznek (szokás, vallás stb.); *d)* azokat a szerveket, amelyeken keresztül az állam jogi elismerést ad (törvényhozás stb.).¹⁶ Alf Ross nagy jogforráselmélet-történeti munkájában a burzsoá jogtudományban található jogforrásfogalom meghatározásokat három alapvető csoportba vonja össze: *a)* azok a definíciók, amelyek jogforráson a jogrendszert létrehozó okokat értik (gazdasági, hatalmi és osztályviszonyok, szokás stb. — jogszociológiai jogforrásfogalom); *b)* azok a meg-

¹⁴ Ld. *Bergbohm* i. m. 40. p.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Ld. *Holland* i. m. 55. p.

határozások, amelyek a jogforrás fogalmát mint a jog kötelező erejének etikai alapját határozzák meg (isten akarata, ész, szerződés stb.); c) a jogelméleti jogforrásfogalom, amely szerint a jogforrás a megismerési alapot jelenti valami, mint jog számára.¹⁷

E jogforrásfogalmi definícióknak mintegy rendezett összefoglalását, sűritését és leszűródését jelenti a jogforrás fogalmának a burzsoá jogelméletben és jogtudományban sztereotip olyan meghatározása, amely materiális és formális, illetve belső és külső jogforrást különböztet meg. A jogforrásfogalom materiális és formális meghatározásának a megkülönböztetése elsősorban az angol jogtudományra jellemző, amely azonban nem jelenti azt, hogy kizárólagosan az angol jogelmélet sajátja.¹⁸ A jogforrás materiális fogalmán azokat a jelenségeket értik, amelyek a jog tartalmának eredetére utalnak, azokat a tényezőket, amelyekből a jog tartalma származik. A jogforrás fogalmának formális meghatározása viszont azokat a tényezőket és jelenségeket jelenti, amelyekből a jog ereje és érvényessége fakad. Ennek a materiális és formális jogforrásmeghatározásnak klasszikus megfogalmazását adja Salmond: „A formális forrás az, amiből a jogszabály ereje és érvényessége származik. Éz az, amiből a jogok hatalma ered. A materiális források viszont azok, amelyekből a jogok anyaga, nem pedig érvényessége származik.”¹⁹ A jogforrás fogalmának materiális és formális definíciói mellett a burzsoá jogelméletben és jogtudományban, különösen az ujkantiánus jogfilozófia hatására, széles körben meghonosodott a belső és a külső jogforrás fogalma. A belső jogforrás azt a tényezőt jelenti, amelytől a jog származik, a külső jogforrás pedig azt a megnyilvánulási formát, amelyben a jog megjelenik.²⁰ A jogforrás fogalmának materiális és formális meghatározása szemszögéből tekintve, a belső és a külső jogforrás fogalma lényegében nem más, mint a jogforrás formális fogalmának további részletezése és tagolása, a jogforrás fogalmának a formális jogforrásfogalomra redukálása.²¹ A külső jogforrás megkülönböztetése azonban egyúttal egy új és lényeges mozzanatot — amit a továbbiakban még részletesen megvizsgálunk — is bevisz a jogforrás fogalmába, amelynek a burzsoá jogforráselméletre és az egész jogtudományra nézve jelentős kihatása volt, nevezetesen a jog megismerésének szempontját, a jogforrásnak megismerési forrásként felfogását.

A jogforrás fogalmának a burzsoá jogtudományban kifejtést nyert materiális és formális meghatározása, valamint a belső és a külső jogforrás fogalmának megkülönböztetése a burzsoá társadalmi-gazdasági viszonyok és jogrendszer alakulásának és változásának jogforráselméleti vetületét, kifejeződését jelenti. A burzsoá jogelméletben kialakult jogforrás-fogalmi

¹⁷ Ld. *Ross* i. m. 291. p.

¹⁸ Ld. *Salmond, J.* : *Jurisprudence*. London, 1924. 164. p.; *Holland* i. m. 55. p. *Gray, J. Ch.* : *Nature and Sources of Law*. New York, 1931 124—125. p.; *Bergbohm* i. m. 543. p.; *Schmidt, B.* : *Das Gewohnheitsrecht als Form des Gemeinwillens*. Leipzig, 1899. 59. p. stb.

¹⁹ *Salmond* i. m. 164. p.

²⁰ Ld. *Somló Félix* : *Juristische Grundlehre*. Leipzig, 1927. 330. p.; *Moór Gyula* : *Bevezetés a jogfilozófiába*. Bp. 1923. 221. p.; *Szladits Károly* : *Magyar magánjog*. I. köt. Bp. 1941. 115. p. stb.

²¹ Ennek a felfogásnak ad kifejezést *Kiss Géza*, amikor mind a belső, mind a külső jogforrást formálisnak jelöli meg a materiális jogforrással szemben. Ld. *Kiss Géza* : *Gesetzesauslegung und ungeschriebenes Recht*. *Jherings Jahrbücher* XXII. 62., 72. p.

felfogások a burzsoá társadalmi, jogi berendezkedés adott viszonyait tükrözik vissza. E viszonyok alakulásához és változásához igazodnak, ennek megfelelően módosulnak. A materiális és a formális, illetve a belső és a külső jogforrás fogalmának kialakulását, az egyik jogforrásfogalom előtérbe kerülését, majd másikkal való felváltását és háttérbe szorítását természetesen csak azoknak a konkrét társadalmi, politikai és jogi viszonyoknak és okoknak a feltárásával lehet megvilágítani, amelyek az adott országban a jogforrás szóban forgó fogalmait és ezek változásait előidézték. Tekintetbe kell venni a jogrendszerek felépítését és ezek különbözőségeit; más a jogforrásfogalom tartalma az angolszász jogrendszerekben, ahol többé-kevésbé a common-law precedens rendszere érvényesül, és más az ún. kontinentális jogrendszerekben, ahol a törvény, illetőleg az írott jog a jog uralkodó megjelenési formája. A burzsoá jogtudományban kidolgozott jogforrásfogalmi definícióknak ilyen részletes és konkrét elemzése jogforráselmélet-történeti tanulmány feladata. A materiális és a formális, a belső és külső jogforrás fogalmának társadalmi-politikai tartalmát, jelentőségét és szerepét ezért csupán a tőkés társadalmi viszonyok, politikai berendezkedés és jogrendszer fejlődésének és alakulásának fő általános vonásai és tendenciái szempontjából kíséreljük meg jelezni és érzékelteni. A feudális gazdasági-politikai viszonyokkal és berendezkedéssel következetesen szakító klasszikus polgári forradalom nyomán hatalomra kerülő burzsoázia az újonnan kialakult kapitalista társadalmi-termelési rend védelmére létrehozta egységes, szilárd biztonságot nyújtó törvényeit és törvénykönyveit, stabil jogrendjét. Ennek a pozitív jogi normákon alapuló burzsoá jogrendszernek megfelelően létrejövő jogforráselmélet figyelme ezekre az új jogszabályokra, kódexekre, keletkezésükre és érvényességükre irányul. A burzsoá jogforráselmélet problematikájának központi kérdése ekkor az, hogy melyek azok a tényezők és formák, amelyek a jogszabályoknak erőt és érvényességet kölcsönöznek. Az így kialakuló pozitívista jogforráselmélet jogforrás-fogalma formális definíció, melynek lényegét a jog formális érvényességét előidéző okok jelentik. A burzsoá társadalom és jogrendszer továbbfejlődése során az egyetemes, általános és örök igazságot tartalmazóként meghirdetett és létrehozott pozitív burzsoá jogi normák egyre kevésbé felelnek meg a társadalmi-gazdasági viszonyoknak, megkezdődik ezeknek a jogszabályoknak különböző utakon és módszerekkel történő lazítása (bírói jogértelmezés, szokásjog stb.). A jogrendszernek és a jogfogalomnak kitágulása folytán a jogforráselmélet a formális jogforrásfogalom alapján már nem tudja a jog kialakulását és érvényességét kielégítően megmagyarázni. Új elemek, tényezők és mozzanatok jelentkeznek a jogforrások körében, amelyek szétrepesztik a formális jogforrásfogalom határait. Nem elég már a jog formális érvényességének okait keresni, pontosabban csak a formális érvényességet előidéző tényezők alapján nem lehet a jogot megérteni és megmagyarázni. A jognak materiája, tartalma is van, mely tartalom sokszor a formális érvényességet előidéző okok és tényezők hiányában is jogot jelent, s így a jog materiáját előidéző tényezők is jogot hoznak létre, jogforrások materiális értelemben. A materiális és a formális jogforrásfogalom békés egymás mellett élésének periódusa ez, melyben az adottságtól és körülményektől függően, hol az egyik, hol a másik mutatkozik fontosabbnak és jelentősebbnek. Amikor a tőkés társadalom imperialista, monopolkapitalista szakaszába érkezik, és a polgári demokráciától a politikai

reakció felé forduló burzsoázia szabadulni igyekszik attól a törvényességtől, „amely útját állja azoknak, akik bevezették”,^{21a} akkor a burzsoá jogrendszerben végbemegy az a jelentős változás, amelyben a monopolkapitalista viszonyoknak meg nem felelő jogszabályok féltételének, jelentőségük és szerepük háttérbe szorításának érdekében a jogrendszer súlypontja a jogi normákról, a jogalkotásról a konkrét jogesetek bírói eldöntésére, a jogalkalmazói jogalkotásra helyeződik át. Ezzel a jogforrás materiális és formális fogalmának további együttélése megszűnik, lehetetlenné válik, a jogforráselméleti kutatás kizárólag a jog tartalmának okaira, a materiális jogforrásokra koncentrálódik.

A materiális és formális jogforrásfogalom társadalmi meghatározottságának ez a jelzése és érzékeltetése — ismételten hangsúlyozzuk — rendkívül leegyszerűsített és vázlatos. E fő vonalon és tendencián belül a változatok és árnyalatok egész gazdagsága és mélysége található meg. Így az ún. külső jogforrás fogalmának megjelenése is bizonyos értelemben eltér az előbb vázolt tendenciától. Említettük, hogy a belső és külső jogforrás fogalmának megkülönböztetése az újkantiánus jogfilozófia jogforráselméleti terméke, s lényegében nem jelent mást, mint a formális jogforrásfogalom további konkretizálását. A külső jogforrás fogalma azonban az általános jogforrásfogalom vonatkozásában mégis jelentős, mert új mozzanattal, a megismerés szempontjával bővíti a jogforrás általános fogalmát. A megismerés mozzanatának a jogforrás fogalmába foglalása kétségtelenül az újkantiánus filozófia és jogfilozófia ismeretelméleti jellegének jogforráselméleti kifejeződése. A jogforrásnak mint külső jogforrásnak megismerési forrásként meghatározása ugyanakkor a legszélsőségesebb formalizmus és pozitivizmus jelentkezése. Ebben a vonatkozásban az újkantiánus jogfilozófiára támaszkodó jogforráselmélet kérdésfelvetését a kapitalizmus és jogrendje stabilitásának, szekuritásának időszakából meríti. De — hangsúlyozzuk —, hogy csak ebben a vonatkozásban, mert az újkantiánus jogfilozófia ugyanakkor értékelő szemléletével és „helyes jogi” elméletével utat nyit a jogforráselmélet területén a szabad jogi felfogásnak.

Ha a jogforrás fogalmának a polgári jogelméletben és jogtudományban található ezeket a fontosabb meghatározásait közelebbről megvizsgáljuk, kitűnik, hogy a jogforrás általános fogalmát lényegében kétféleképpen határozzák meg. A jogforrás általános fogalmának a burzsoá jogforráselméletben tipikus két definíciója világosan áll előttünk, ha a jogforrás materiális és formális fogalmának megkülönböztetését és elválasztását megszüntetjük, ezek lényegét közös általános fogalomba sűrítjük, és a külső jogforrás fogalmát mint ettől lényegében és gyökerében különbözőt kiemeljük, és a jogforrás általános fogalmának másik alapvető típusaként, definíciójaként jelöljük meg. Az erre irányuló törekvések nyomait és jeleit már a burzsoá jogforráselméletben is megfigyelhetjük. A jogforrás materiális és formális fogalmának a burzsoá jogtudományban kialakult megkülönböztetése azon alapul, hogy a jogforrás általános és individuális fogalmát nem határolják el pontosan egymástól, hanem e kétfajta jogforrásfogalmat következtetlenül és megengedhetetlenül felváltva, összecserélve és keverve használják. A burzsoá jogforráselméletben jelentkező ezt a következtelenséget már több burzsoá

^{21a} *Lenin*: Művei 16. köt. Bp. Szikra 1955. 321. p.

szerző is észrevette, rámutatva arra, hogy a jogforrás materiális és formális fogalmának megkülönböztetése tudományosan nem indokolt és megalapozott. A jogforrás materiális és formális fogalmának elhatárolását nem tartják helyesnek, mert lényegében mindkettő a jog keletkezésének okait kutatja és tekinti a jog forrásának, csupán ezeknek az okoknak a konkrétebb megjelölésével egyrészt a materiális és a formális forrásokat, azaz a jog tartalmának és érvényességének okait, s ezáltal a tartalmat és a formát elválasztja egymástól, ami elméletileg megengedhetetlen;²² másrészt a materiális jogforrás fogalmának feltételezésével a szociológiai és a jogelméleti szempontokat összekeveri, ami viszont a módszertani tisztaság feladását jelenti.²³ A jogforrás materiális és formális fogalmának megkülönböztetésében, illetve e kettősség feloldására irányuló kísérletekben nem nehéz a burzsoá jogelmélet történetében mindvégig felmerülő, az újkantiánus jogfilozófia által pregnánsan megfogalmazott és kifejezett annak az alapvető és meghatározó jogelméleti kérdésnek jogforráselméleti kifejeződését felfedezni, hogy a jog Sein vagy Sollen, érték vagy valóság, vagy mindkettőnek egymásba feloldódó egysége. A jog materiális és formális forrásainak, a jog tartalma és érvényessége okainak megkülönböztetését és kutatását lényegében a Sein és a Sollen dualizmusának a jog vonatkozásában felmerülő problematikussága határozza meg. A burzsoá jogforráselméletben különböző megfogalmazásokban kifejtést nyert ennek a problémának alapkérdése a következőképpen hangzik: a jogforrás egyidejűleg aktív tényező (ok), és érvényességet teremtő faktor (ész), egyidejűleg a jogot alkalmazó autoritás tényleges magatartását empirikusan motiváló tényező, és olyan faktor, amely a jogérvényesség specifikus jellegének forrását az empiria fölé emelkedve ezzel a magatartással társítja. Hatályosság nélkül a forrást nem lehet jogforrásnak, a pozitív rend forrásának elismerni, de ugyanakkor az érvényességet teremtő faktor hiánya is oda vezet, hogy a forrást nem lehet jogforrásnak, mint érvényesen kötelező rend forrásának tekinteni. A burzsoá jogforráselméletnek a jogforrás materiális és formális fogalmának megkülönböztetésében és összeegyeztetésében rejlő alapvető problémája az, hogy miként lehet olyan tényeket találni, amelyek egyidejűleg közvetlenül biztosítják a jog hatásosságát és érvényességét. A jog konkrét forrásait a különböző jogforráselméleti koncepciók lényegében jogfelfogásuknak megfelelően aszerint jelölik meg, hogy a jogot Sein-nek vagy Sollen-nek, illetve a kettő valamilyen egységének tekintik.²⁴ Így azok a jog- és jogforráselméletek, amelyek a jogot a Sein, a valóság, a tények világában helyezik el, azt tartják, hogy a jognak csak egyféle forrása, materiális értelemben vett forrása lehetséges.^{24a} Ezzel szemben a jogot pusztán Sollen-nek, értéknek tekintő jogfilozófiai koncepció jogforráselmélete csak a jog érvé-

²² Ld. *Allen, C. K.* : *Law in the Making*. Oxford, 1958. 1. p. (Részletesebben a harmadik kiadásban 1939. 1—2. p.)

²³ *Ross* i. m. 100., 291. és köv. p.

²⁴ A burzsoá jogforráselméletnek és jogtudománynak ezt a tendenciáját kitűnően exponálja és érzékelteti *Alf Ross* már többször idézett jogforráselméleti munkájában és különösen „Towards a Realistic Jurisprudence. A Criticism of the Dualism in Law” (Copenhagen, 1946.) c. műve jogforráselméleti fejezetében. (V. fejt.) (129—130., 133—136. p.)

^{24a} Ld. *Ehrlich* i. m. 67—68. p.; *Frank Jerome* : *Law and Modern Mind*. London, 1949. 46. p. stb.

nyességének formális forrásait kutatja.^{24b} E két szélsőséges véglet között helyezkednek el a jogot a Sein és a Sollen valamiféle egységeként elképzelő burzsoá jogelméletek, amelyek ennek megfelelően a jog forrásait is olyan tényezőkben keresik, amelyek a jog érvényességét és hatásosságát egyaránt létrehozzák, azaz a jog materiális és formális forrásának megkülönböztetését megszüntetik és ezeket egyesítik.^{24c} Ez azonban a jogforrás individuális fogalmának meghatározását illetően érdekes és jelentős, nem pedig a jogforrás általános fogalma szempontjából. A jogforrás materiális és formális fogalmának megkülönböztetése ugyanis — mint erre utaltunk — már a jogforrás individuális fogalmának megjelöléséhez közelít azzal, hogy nem általánosságban jelöli meg az összefüggések területét, amelyen belül a jog forrásait keresni kell, hanem már konkrétan, az alapul szolgáló jogfelfogás tartalmától, attól függően, hogy a jog Sein vagy Sollen, vagy a kettőnek valamiféle egysége. Ha tehát a burzsoá jogtudományban található jogforrásfogalmi definíciókat kizárólag az általános jogforrásfogalom szemszögéből vizsgáljuk, és az általános és individuális jogforrásfogalomnak a burzsoá jogtudományban található keveredését és egymásba folyását megszüntetjük azzal, hogy az individuális jogforrásfogalom színező és megtévesztő belejátszását az általános jogforrásfogalomba — a materiális és a formális jogforrásfogalom felszámolására irányuló burzsoá kísérletek nyomdokain haladva — következetesen kizárjuk, akkor a jogforrás általános fogalmának a burzsoá jogforráselméletben kimunkált az a definíciója áll előttünk, amely a jogforrás általános fogalmát a jog keletkezésével, létrejöttével és kialakulásával összefüggésben határozza meg. A jogforrás általános fogalmának a burzsoá jogforráselméletben kifejtést nyert ezt a meghatározását genetikusan jogforrásfogalmi definíciónak nevezzük, szemben a jogforrás általános fogalmának a burzsoá jogtudományban kialakult másik tipikus meghatározásával, amely lényegében a külső jogforrás fogalmát jelenti, és a jogforrást mint megismerési forrást definiálja, a jogforrás ún. gnoszeológiai fogalmával.

A jogforrás fogalmának tisztázására irányuló, a burzsoá jogtudományban található meghatározások elsőként megjelölt csoportját, a jogforrás fogalmának genetikusan definícióit az jellemzi, hogy a jogforrás általános fogalmát azokból a társadalmi, politikai, ideológiai jelenségekből absztrahálják, amelyek a joggal meghatározott összefüggésben állanak. Ennek az összefüggésnek a lényege az, hogy a megjelölt jelenségek és jog olyan okozati viszonyban vannak egymással, amelyben a jog a meghatározott jelenségek okozataként, eredményeként jelentkezik. A jogforrás fogalmának genetikusan meghatározása

^{24b} Ld. *Kelsen* i. m. 238. stb. p.; *Somló* i. m. 330—331. p. stb.

^{24c} Prognáns példája ennek *Gurvitich* jogforráselmélete. *Gurvitich* a pozitív jog forrásának olyan minősített autoritást tekint, amely a jogszabály kötelező erejének alapja, és ugyanakkor létezésében olyan értékeket testesít meg, amelyek ennek a szabálynak tényleges hatásosságát biztosítják. Az ilyen autoritásnak a létozését a „faits normatifs”-ről, azaz az olyan társadalmi tényezőkről szóló elméletére alapozza, amelyek olyan értékeket tárnak fel, melyek nem a tényekből származnak, hanem csak látszanak azokban, mint az időtlen örök érvényesség közvetlen revelációi. (Ld. *Gurvitich* : *L'idée du droit social*. Paris, 1932. 141. p.)

A jogforrás materiális és formális fogalmának és ezzel a Sein és a Sollen a jogforráselmélet terén megnyilvánuló dualizmusnak megszüntetését realista tendenciájú magyarázattal kísérli meg feloldani *Alf Ross*, amikor kifejti, hogy nem minden valóságos tényező jogforrás, hanem csak azok, amelyek kollektív és egyetemes természetük következtében a döntést a jogi érvényesség bélyegével látják el. (Ld. *Ross* i. m. 146. p.)

tehát a vizsgálódás középpontjába a jog keletkezését, kialakulását, létrejöttét, illetve azokat a jelenségeket és tényezőket állítja, amelyek a jog keletkezésében, kialakulásában meghatározott szerepet játszanak, a jog létrejöttét befolyásolják. A jogforrás általános fogalmának ez a definíciója a jog keletkezési folyamatából, a jog létrejöttét előidéző jelenségekből indul ki a jogforrás fogalmának megállapításakor. E jogforráselméleti koncepció szerint a jogot létrehozó tényezők és okok a jog forrásai. A jogforrás általános fogalmán tehát azokat a jelenségeket értik, amelyek a jog keletkezését előidézik. A jogforrás genetikus fogalmát klasszikusan fogalmazza meg Savigny: „Jogforrásoknak az általános jog, tehát épp úgy a jogintézmények, mint az ezekből absztrakció által képzett egyes jogszabályok keletkezési alapjait nevezzük.”²⁵

A jogforrás fogalmának a burzsoá jogelméletben jelentkező ez a genetikus meghatározása egységes abban, hogy jogforrásnak a jogot létrehozó tényezőket tekinti, s a jogforrás és a jog között okozati kapcsolatot feltételez, de nem teljesen egyértelmű annyiban, hogy a jogforrás és a jog viszonyában a jogot nem azonosan értelmezi. A genetikus jogforrásfogalmi meghatározást valló burzsoá jogforráselméletek többsége a jogforrás és a jog összefüggésében jogon az ún. tárgyi jogot, a jogi normák összességét érti, s jogforrásnak a tárgyi jogot előidéző tényezőket tekinti. Azok a burzsoá jogelméletek azonban, amelyek a tárgyi és az alanyi jog dualizmusát megszüntetve, csak egyféle jogot, a jogalkalmazói jogalkotás eredményeként létrejövő jogot, röviden az ún. bírói jogot tartják jognak, a jogforrás és a jog genetikus összefüggésében jogforrásnak az így felfogott jogot és nem a tárgyi jogot létrehozó tényezőket jelölik meg. Ennek következménye, hogy az így felfogott genetikus jogforrásfogalom értelmében az ún. tárgyi jog, a jogszabályok összessége is jogforrássá válik. Az így megfogalmazott genetikus jogforrásfogalomnak pregnáns és világos kifejtését találjuk meg a szabadjogi, de különösen az amerikai realista iskola jogforráselméletében. John Chipman Gray, a realista jogelmélet előfutára hangsúlyozza, hogy határozottan el kell választani a jogot és a jogforrásokat. Jogforráselméletében ez a következőket jelenti: minthogy a valóságban a jog a bíróság alkotta jogot, azokat a szabályokat jelenti, amelyeket a bíróságok hoznak létre, ezért a törvényeket és precedenseket mint jogforrásokat, amelyek csupán többé-kevésbé határozatlanul közreműködnek a bíró cselekedeteinek motiválásában, nem szabad a joggal azonosítani.^{25a} A genetikus jogforrásfogalomnak ez a megfogalmazása a jogforrás és a tárgyi jog genetikus összefüggését a jogforrás és a bírói jog genetikus viszonyává változtatja. Aligha lehet kétséges, hogy a burzsoá jogforráselméletben a genetikus jogforrásfogalom tartalmában végbemenő ez a lényeges változás a burzsoá jogrendszerben az imperializmus időszakában lejátszódó — már említett — változások egyik jogforráselméleti kifejeződése.

A burzsoá jogforráselméletben kialakult másik tipikus általános jogforrásfogalmi definíció, amely a jogforrást megismerési forrásnak (fontes cognoscendi) tekinti, a jogforrás ún. „gnoszeológiai” meghatározása. A jogforrás általános fogalmának megismerési vagy gnoszeológiai meghatározása mind alapvető kérdésfelállítását, mind a fogalomalkotás, az absztrakció

²⁵ Savigny i. m. 11. p.

^{25a} Ld. Gray i. m. 84., 125., 170. stb. p.

alappjául szolgáló jelenségeket és összefüggéseket tekintve, lényegében különbözik a jogforrás fogalmának genetikus definíciójától. Míg a jogforrás fogalmának genetikus meghatározását kidolgozó burzsoá jogelméletek alapkérdése a jog keletkezési folyamatára s jogot alakító okokra és tényezőkre irányult, addig a jogforrás fogalmának gnoszeológiai definíciójára építő jogforrás-elméleti koncepció problémafelvetésének magva az, hogy miből ismerjük meg a jogot, honnan tudjuk, hogy jogi jelenséggel állunk szemben, melyek azok a források, amelyekből jogi ismereteinket nyerjük. A burzsoá jogelméletben található külső jogforrás fogalma lényegében megismerési vagy gnoszeológiai jogforrásfogalom: „a külső jogforrás . . . — jelenti — azt az alakot, amelyben a jogi parancs megjelenik”.²⁶ „A jogi előírásoknak számos lelőhelye van, és ezeket szemléletes kifejezéssel *jogforrásoknak* jelölik, minthogy ezekből, hasonlóan a vízforrásokhoz, amelyekből a nemes vizet, a jogtétételeket kell hogy merítsük.”²⁷ A jogforrásfogalom genetikus meghatározásának a jog keletkezési folyamatára koncentráló kérdésfelállítását tehát a jogforrásfogalom gnoszeológiai definíciójának megismerési, ismeretelméleti jellegű problémafelvetése váltja fel. Az alapkérdés megfogalmazásának megfelelően a jogforrásfogalom gnoszeológiai meghatározását kimunkáló koncepciók a fogalomalkotó absztrakció során egészen más jellegű és természetű jelenségekből és összefüggésekből indulnak ki, mint a jogforrás fogalmának genetikus definíciói: az utóbbiak számára tárgyul és alapul azok a tényezők és összefüggések szolgáltak, amelyek a jog keletkezését, létrejöttét és alakulását előidézik és befolyásolják; a gnoszeológiai meghatározások viszont a jogforrás általános fogalmát azokból a jelenségekből és formákból absztrahálják, amelyekben a jog megjelenik és amelyekből a jogot megismerhetjük. A jogforrásfogalom megismerési vagy gnoszeológiai definíciói a jogforrás fogalmát meghatározott jogi jelenségekből, a jog megjelenési formáiból vezetik le, s e jelenségeket nem a jog keletkezésével és létrejöttével, hanem a jog megismerésével összefüggésben veszik figyelembe. A jogforrás fogalma így nem a jog keletkezését előidéző tényezőkből, hanem a jog megismerési alappjául szolgáló feltételekből és jelenségekből, a jog megjelenési formáiból absztrahálódik.

A jogforrás általános fogalmának lényegében ez a kétfajta definíciója uralja a burzsoá jogforráselméletet. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a gnoszeológiai vagy a genetikus jogforrásfogalomra épülő jogforrástani koncepciók a konkrét jogforrások megjelölésében, a jogforrás individuális fogalmának megállapításában is egyetértenek. Egyáltalán nem, sőt a genetikus és megismerési jogforrásfogalmi meghatározásokra alapozó jogforrás-elméletek a legkülönbözőbb és eltérő individuális jogforrásfogalmi definíciókat produkálják, különféle konkrét jogforrásmeghatározásokra ágaznak szét. Az általános jogforrásfogalom definíciójának megválasztása, valamint a genetikus vagy a gnoszeológiai jogforrás alapján a jogforrás individuális fogalmának a meghatározása — mint arról szó volt — az adott jogforrás-elméleti koncepció alapvető jogfelfogásától függ. Az általános jogforrásfogalom és az ennek alapján kimunkált individuális jogforrás definíciója, valamint az általános jogfelfogás tartalmának és jellegének megfelelően

²⁶ Moór i. m. 221. p.

²⁷ Nawiasky i. m. 27. p.

alakul az adott jogforráselméleti koncepció társadalmi szerepe és funkciója is. A jogforrásnak mind a genetikus, mind a gnoszeológiai definíciója szoros, feltételezett, kölcsönös kapcsolatban van az általános jogelméleti koncepcióval, a jogfelfogás jellegével. Míg azonban a jogforrás általános fogalmának genetikus meghatározása a jogforrás fogalmát és problematikáját elsősorban és lényegében a jogalkotás szemszögéből nézi, addig a jogforrás általános fogalmának gnoszeológiai definíciója a jogforrásfogalom és a jogforrástan súlypontját inkább a jogalkalmazás felé tolja el, a jogforrás fogalmát a jogalkalmazó oldaláról ítéli meg, a jogforráselmélet problematikáját a jogalkalmazás folyamatához igazítja. A jogforrás általános fogalmának genetikus meghatározása ugyanis a jogforrás és a jog kapcsolatát olyan okozati viszonyként fogja fel, amelyben a jogforrás a jogot előidézzi, létrehozza. A jogforrás genetikus fogalmára épülő jogforráselméletek figyelme a jog keletkezésére, kialakulására, létrejöttére irányul. Még azok a genetikus jogforrásfogalmi definíciók is, amelyek a jogforrás és a jog összefüggését a jogforrás és a bírói jog kapcsolatában látják, a jogforrás fogalmát és egész jogforráselméletüket nem a jogalkalmazás, hanem a jogalkotás, a jogkeletkezés szemszögéből határozzák meg. Az érdekes számukra nem az, hogy a bíró miként alkalmazza, hanem hogyan alkotja, hozza létre a jogot. Ezzel szemben a jogforrás általános fogalmának ún. gnoszeológiai meghatározása a jogforrás általános fogalmát és az egész jogforráselméletet abból a szempontból konstruálja meg, hogy a bíró, a jogalkalmazó miből, honnan ismeri meg a jogot, honnan szerzi jogi ismereteit, amelynek alapján az eléje kerülő konkrét eseteket eldöntheti. Míg a jogforrás általános fogalmának genetikus meghatározása esetében a jogforrás a jogalkotási folyamat lényeges mozzanatait és elemét jelenti, addig a jogforrás általános fogalmának gnoszeológiai definíciója szempontjából a jogforrás a jogalkalmazási folyamat kiindulási pontjaként, olyan forrásként jelentkezik, amelyből a jogalkalmazó jogi ismereteit meríti.

2. A szocialista jogforráselmélet a jogforrás általános fogalmának meghatározását illetően lényegében a burzsoá jogtudomány nyomdokain halad, a burzsoá jogforrástanban kialakult általános jogforrásfogalmi definíciókat veszi át és a szocialista jogra alkalmazza. Az a körülmény, hogy a szocialista állam- és jogelmélet mind ez ideig még alig tudta meghaladni a burzsoá jogforráselméletnek, a jogforrás általános fogalmának meghatározása terén elért — tudományosan több mint kétséges — eredményeit, s lényegében csak annyit tett, hogy a jogforrás általános fogalmának a burzsoá jogtudományban sztereotíp definícióját a szocialista jogforrástan szerves részévé tette, egészen nyilvánvalóan kitűnik abból, hogy a szocialista állam- és jogelméleti tankönyvek, valamint jogforráselméleti monográfiák jogforráselméletüket általában a jogforrás materiális és formális fogalmának koncepciójára építik.²⁸ A szocialista jogtudományban általánosan uralkodó felfogásnak tekinthetjük a materiális és a formális jogforrás fogalmának megkülönböztetését. A jogforrás materiális fogalmán általában a jogalkotó erőket, azokat a jelenségeket és forrásokat értik, amelyekből a jog létrejön, amelyek a jog

²⁸ Ld. *Arzsánov—Kecsekjan* stb. i. m. 290—291. p.; *Deniszov* i. m. 430. p.; *Golunskij—Szirogovics* i. m. 173. p.; *Kecsekjan* i. m. 3., 7. p.; *Genkin, D. M.* : A szovjet polgári jog. Bp. 1951. 65. p.; *Sztyudenyikin, Sz. Sz.* és társai: Szovjet államjog. Moszkva, 1950. 11. p.; *Lukity, Radomir* : Teorija drzsave i prava. II. köt. Belgrád, 1954. 97. p.; *Szamel Lajos* : A jogforrások. Bp. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1958. 6—7. p. stb.

tartalmát meghatározzák.²⁹ A jogforrás formális értelemben viszont a jog megjelenési, létezési formái, azok a formák, amelyek a normáknak kötelező erőt, jogi jelleget kölcsönöznek.³⁰ A jogforrás általános fogalmának ez a meghatározása alig tér el a burzsoá jogforráselméletben található materiális és formális jogforrásfogalmi definícióktól, sőt ezekhez még annyiban is kapcsolódik, hogy a formális jogforráson egyrészt a jog érvényességének, kötelező erejének alapját, másrészt a jog megismerési forrását érti. A szocialista és a burzsoá jogforráselméleti koncepciók lényeges, alapvető különbsége és eltérése, amely a szocialista jogforrástan dialektikus materialista elméletéből következik, elsősorban és egészen nyilvánvalóan a jogforrás általános fogalmának az egyedire való alkalmazásánál, a jogforrás individuális fogalmának meghatározásánál jelentkezik. A félreértések elkerülése végett hangsúlyozni kell, hogy valamely szocialista jogelméleti fogalom vagy kategória helyességét és értékét nem az dönti el, hogy az már a burzsoá jogtudományban is kidolgozást nyert, vagy pedig teljesen új, az eddigi jogelméletben még így meg nem fogalmazottan jelenik meg, hanem az, hogy az objektív valóságnak mennyire hű és adekvát kifejezése. Ezért, amikor a szocialista jogforráselméletnek általában a jogforrás materiális és formális fogalmára támaszkodó koncepcióját mint a burzsoá jogtudomány eredményeihez való túlzott ragaszkodást negatíve értékeljük, ezt elsősorban azért tesszük, mert a jogforrás általános fogalmának e dualisztikus meghatározását nem tartjuk tudományosan megalapozottnak és kielégítőnek.

A jogforrás materiális és formális fogalmának meghatározására irányuló igény az újabb szocialista jogirodalomban egyre határozottabban jelentkezik. Természetesen a több évtizedes, sőt évszázados jogforráselméleti koncepcióval való szakítás nem megy könnyen, amit jól mutat az a körülmény, hogy még azok a tudományos törekvések is, amelyek a jogforrás materiális és formális fogalmának a szocialista jogforrástanból való kiküszöbölésére irányulnak, a konkrét jogforráselméleti fejtegetések során nem tudnak megszabadulni ettől a jogelméleti „előítélettől”³¹ rögzösödött koncepciótól.³² Mégis, hogy a jogforrás általános fogalmát illetően a szocialista jogforráselmélet helyzetéről teljes és helyes képünk legyen, nem lehet figyelmen kívül hagyni azokat az újabb törekvéseket és kísérleteket, amelyek a jogforrás materiális és formális fogalmának meghaladására irányulnak. N. G. Alekszandrov a jogforrás fogalmáról írt munkájában a jogforrás fogalmának a szocialista jogtudományban uralkodóan mondható dualisztikus fogalmát kritikusan tárgyalja, és nem tartja tudományosan megfelelőnek.³³ Az 1955-ben napvilágot látott állam- és jogelméleti tankönyv pedig — nyilván hasonló megfontolásból — egyszerűen mellőzi a jogforrás materiális és formális definíciójának a megkülönböztetését, és a jogforrásnak egységes, általános fogalmát határozza meg: „A jogforrások az uralkodó osztály akaratának specifikus kifejeződései

²⁹ Ld. *Arzsanov—Kecsekjan* stb. i. m. 290–291. p.; *Deniszov* i. m. 430. p.; *Golunszkij—Sztrogovics* i. m. 173. p.; *Lukity* i. m. 97. p. stb.

³⁰ Ld. *Deniszov* i. m. 430. p.; *Golunszkij—Sztrogovics* i. m. 173. p.; *Kecsekjan* i. m. 7. p.; *Lukity* i. m. 97. p. stb.

³¹ *Kerimov* i. m. 1214. p.

³² Ld. *Alekszandrov, N. G.*: Szovjet munkajog. Moszkva, 1949. 54. p.

³³ Ld. *Alekszandrov*: A jogforrás fogalma. Ucsenüj trudi, Vüpuszk VIII. Moszkva, 1947. Vseszozjuznij Insztitut Juridiceszkih Nauk Minisztersztva Juszticii SzSzSZR.

módjai, amelyek folytán ez az akarat joggá válik.”³⁴ A jogforrás materiális és formális fogalmának problematikusságát a legélesebben és a legkövetkezetesebben a szocialista jogforrástanban Kerimov exponálja, aki behatóan bírálva a szocialista jogtudományban általánosan uralkodó jogforrásfogalmi definíciókat, a jogforrás fogalmának egységes meghatározását kísérli meg, hogy tudományos perspektívát nyisson a szocialista jogforráselméleti kutatások számára. Kerimov szerint „a jogforrások a társadalmi élet ama okozatilag egymással kapcsolatban levő objektív és szubjektív tényezőinek sora, amely a maga összességében a jogot létrehozza.”³⁵

3. A jogforrás általános fogalmának a burzsoá és a szocialista jogelméletben, illetve jogtudományban kidolgozott meghatározásaiból kitérünk, hogy a jogforrás általános fogalmának definiálására irányuló kísérletek központi problémája egységes, általános jogforrásfogalom létrehozása: a materiális és a formális, illetve a genetikus és a gnoszeológiai jogforrásfogalom dualizmusának megszüntetése és meghaladása. Az általános jogforrásfogalom kettőssége, a genetikus és megismerési jogforrásfogalmi definíciók meghaladásának, valamint az egységes, általános jogforrásfogalom meghatározáshoz közeledésnek az útját a jog és a jogforrás összefüggésének és kapcsolatának tisztázásában látjuk. Ha sikerül helyesen feltárni azt a komplikált, valóságos viszonyt, amely a jog és a jogforrás között fennáll, akkor ezzel egyúttal a jogforrás egységes, általános fogalma, valamint a kettős általános jogforrásfogalom fenntartásának lehetetlensége is világossá válik. A jogforrás genetikus és gnoszeológiai meghatározását megkülönböztető jogforráselméleti koncepciók alapja ugyanis — mint arról szó volt — az, hogy ezek a jogforrástani elméletek a jog és a jogforrás összefüggését, kölcsönös kapcsolatát lényegében eltérő módon, különbözőképpen magyarázzák és fogják fel, s ennek következtében a jogforrás általános fogalmát is alapvetően különböző társadalmi és jogi jelenségekből, relációkból absztrahálják. A jog és a jogforrás kölcsönös viszonyának a valósággal összhangban levő, helyes feltárása tehát egyúttal lehetőséget nyújt a jogforrás egységes, általános fogalmának tudományosan megalapozott definiálására is.

A jog és a jogforrás összefüggése, kölcsönös viszonya rendkívül sokrétű, bonyolult és összetett kapcsolat, amelynek több fontos oldala, vonatkozása és kiágazása van. A következőkben — mindig a jogforrás általános fogalmának meghatározását tartva szem előtt — a jog és a jogforrás kölcsönös kapcsolatának — a jogforrás általános fogalma szempontjából jelentős — néhány lényeges mozzanatát és vonatkozását kíséreljük meg feltárni és megvilágítani. A jogforrás általános fogalmának két tipikus és alapvető meghatározása, a jogforrás genetikus és gnoszeológiai fogalma a jog és a jogforrás között lényegére és jellegére nézve gyökeresen különböző kapcsolatot tételez fel. Míg a jogforrás genetikus fogalmának alapját a jog és a jogforrás olyan belső viszonya jelenti, amelynek tartalma az, hogy a jogforrás és a jog okozati összefüggésben vannak egymással, melyben a jogforrások mint okok a jogot mint eredményt és okozatot létrehozzák, kiváltják, addig a jogforrás gnoszeológiai fogalma a jog és a jogforrás közötti kapcsolatot — ha nem is nyíltan és kifejezetten — figyelmen kívül hagyja, mellőzi, pontosabban a jogot és a jogforrást nem közvetlenül, hanem közvetetten, a meg-

³⁴ Kareva—Kecsekjan stb. i. m. 358. p.

³⁵ Kerimov i. m. 1215. p.

ismerés mozzanatának közvetítésével hozza viszonyba egymással, ugyanis a jogforrás az, amelyből a jogot megismerjük. Közelebbi vizsgálódás során azonban kitűnik, hogy a jogforrásnak ez az általános definíciója a valóságban mégis a jog és a jogforrás meghatározott, közvetlen kapcsolatát feltételezi és fejezi ki, csakhogy a jog és a jogforrás között feltételezett ez a kapcsolat sajátos jellegénél fogva rejtettebb és kevésbé szembevető. A jog és a jogforrás összefüggése ugyanis ebben az esetben nem okozati kapcsolatot jelent; a jog és a jogforrás között — a gnoszeológiai jogforrásfogalom szerint — lényegében azonossági viszony van, a két jelenség e jogforrásfogalom megfogalmazásának értelmében azonos egymással. A dologról, a tárgyról szerzett közvetlen tapasztalataink és ismereteink forrása nem más, mint maga a tárgy, az objektum. Az objektív jogot is magából a tárgyi jogból, a jogszabályok összességéből ismerjük meg. Ilyenformán a jogforrás és a jog lényegében azonosak egymással. Megváltozik a helyzet, ha a gnoszeológiai jogforrásfogalom jelentését nem az objektív jogra vonatkoztatjuk, hanem úgy fogjuk fel, hogy ebben az esetben a szubjektív, az alanyi jog forrásáról van szó. Az alanyi jog vonatkozásában ugyanis lehetséges, hogy a tárgyi jogot jogforrásnak, az alanyi jogot előidéző tényezőnek tekintsük, azaz a jogforrás és a jog (szubjektív) között okozati viszonyt feltételezzünk.^{35a} Aligha tévedünk, ha a jogforrás kétfajta általános fogalmának alapjául szolgáló, a jog és a jogforrás között fennálló összefüggés értelmezésében megnyilvánuló lényeges eltérést arra a körülményre vezetjük vissza, hogy a jogforrás általános fogalmát genetikusan meghatározó jogforráselméleti koncepciók a jog és a jogforrás kapcsolatát, valamint a jogforrást mindenekelőtt a jogalkotás problematikája szempontjából, a gnoszeológiai jogforrásfogalmat kimunkáló jogforráselméletek viszont főleg a jogalkalmazás szemszögéből vizsgálták. A jogalkotás vonatkozásában nyilvánvaló, hogy jogforrásként elsősorban a jogot létrehozó, előidéző tényezők jelentkeznek, s a jog és a jogforrás kapcsolata okozati viszonyként jelenik meg. A jogalkalmazási folyamatban pedig az összefüggések megváltoznak, a jogalkalmazó érdeklődését elkerüli a jog keletkezési folyamata, s figyelme elsősorban saját munkájára, arra irányul, hogy számára honnan ered a jog, miből ismeri meg a jogot, honnan nyeri jogi ismereteit, mi hozza létre az egyes személyek alanyi jogát a konkrét jogviszonyokban. A jogforrás általános fogalmának e két alapvető és tipikus meghatározásában, illetve a jog és a jogforrás összefüggésének kétféle fel-fogásában és megítélésében tehát a jogalkotás és a jogalkalmazás, a tárgyi és az alanyi jog dialektikus ellentmondásossága húzódik meg.

A jog és a jogforrás összefüggésének a két alapvető általános jogforrásfogalomban exponált problémái közül mindenekelőtt a gnoszeológiai jogforrásfogalommal kapcsolatosan felmerült azt a kérdést kell tisztázni, hogy milyen viszony áll fenn a jogforrás és az objektív jog, illetve a jogforrás és a szubjektív jog között. Jogforráselméleti fejtegetései során már Savigny figyelmeztet arra, hogy az egyes jogviszonyoknak is vannak keletkezési alapjaik, és a jogviszonyoknak a jogintézményekkel való rokonsága könnyen e keletkezési alapoknak a jogszabályok keletkezési alapjaival való össze-

^{35a} Lényegében ebben az értelemben fogja fel a formális jogforrás fogalmát Lukity, amikor az általános jogi aktusokat mint formális jogforrásokat olyan jelenségekként jellemzi, amelyekből az alanyok jogai szüntelenül erednek. Ld. *Lukity* i. m. 97. p.

keveréséhez vezet.³⁶ A jogforráselmélet és az általános jogforrásfogalom szempontjából tehát problémaként merül fel, hogy a jogforráselmélet figyelmének és a jogforrás általános fogalmának a jogforrás és a tárgyi jog vagy a jogforrás és az alanyi jog viszonyára kell koncentrálnia. A szocialista állam- és jogelmélet a dialektikus materializmus alapján, feltárva az objektív és a szubjektív jog helyét és jelentőségét a jogi jelenségek és viszonyok körében, felszámolta azt a megtévesztő nimbuszt, amellyel az idealista és metafizikus, elsősorban természetjogi elméletek az alanyi jogot övezték, és megvilágította azt a valóságos összefüggést, amely a tárgyi és az alanyi jog között létezik.³⁷ Az alanyi és a tárgyi jog viszonyának a lényege a következő: a tárgyi jog, azaz a jogszabályok összessége elsődleges az alanyi jogokkal és kötelezettségekkel szemben; az objektív jog határozza meg, hogy milyen alanyi jogok és kötelezettségek jöhetnek létre. A tárgyi jogban foglalt jogokon és kötelezettségeken kívül alanyi jogok és kötelezettségek nem létezhetnek. Alanyi jog és kötelezettség nem lehetséges tárgyi jog nélkül, mert a tárgyi jog szabályozó tevékenysége az, amely szükséges esetben az állami kényszer közbeavatkozását az alanyi jogok és kötelezettségek megvalósulása érdekében biztosítja, azaz az alanyi jogokat valóban jogokká teszi. Az objektív és a szubjektív jog viszonya lényegében az absztrakt jogszabálynak a jogalanyok vonatkozásában való konkretizálódását jelenti. A tárgyi jog, a jogszabályok összessége, valamint az alanyi jogok és kötelezettségek, tehát a jognak mint társadalmi jelenségnek a valóságban létező olyan önálló kategóriái, melyek szoros kölcsönhatásban, feltételezettségi viszonyban vannak egymással, mely viszonyon belül a döntő, a meghatározó: a tárgyi jog.³⁸

Az objektív jognak a társadalmi és jogi jelenségek körében elfoglalt helye és jelentősége, a tárgyi jognak az alanyi joggal és kötelezettséggel szembeni elsődlegessége a jogforráselmélet és az általános jogforrásfogalom vonatkozásában is arra utal, hogy a jogforrások megjelölésénél az objektív jogra legyünk figyelemmel, a tárgyi jog forrásait kutassuk, s ennek következtében az általános jogforrásfogalom kidolgozásánál kiindulási alapnak a jogforrást és az objektív jog közötti okozati viszonyt tekintsük. Alanyi jogról és kötelezettségről csak az objektív jog létezése esetén beszélhetünk, az alanyi jog tehát a jogforrásokkal csak közvetetten, a tárgyi jog közvetítésén keresztül kerül kapcsolatba, minek folytán a jogforrások és az alanyi jogok és kötelezettségek viszonya másodlagossá és kevésbé jelentőssé válik. A vázolt összefüggésekből kitűnően az állam- és jogelméleti vizsgálódások szempontjából a következő két alapvető viszony lényeges és fontos: egyrészt a jogforrások és eredményük, a tárgyi jog viszonya, másrészt az objektív jog és az alanyi jogok és kötelezettségek, a jogviszonyok kapcsolata. Természetesen ez a két összefüggés nem választható mereven el egymástól; ezek dialektikusan egységes folyamatot alkotnak, mely folyamat két fő szakasza: a jogkeletkezés, a jogalkotás menete és a jog realizálódási folyamata, a jog-

³⁶ Ld. *Savigny* i. m. 12. p.; *Unger, Josef* : System des österreichischen allgemeinen Privatrechts. Leipzig, 1868. 24. p.

³⁷ Ld. *Denisov* i. m. 445. p.; *Ioffe, O. Sz.* : A jogviszony a szovjet polgári jogban. Leningrád, 1949. 52. p.; *Kecsekjan* : A jogviszonyok a szocialista társadalomban. Moszkva, 1958. 24—25. p.; *Alekszandrov* : A törvényesség és a jogviszonyok a szovjet társadalomban. Moszkva, Goszjurizdat, 1955. 113. p. stb.

³⁸ Az alanyi és a tárgyi jog viszonyáról ld. részletesebben *Peschka Vilmos* : A jogviszonyelmélet alapvető kérdései. Bp. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1960. 138—157. p.

viszonyok és a jogalkalmazás mozzanata kölcsönösen feltételezik egymást. A jogforráselmélet és jogforrásfogalom számára — az eddig kifejtettekből nyilvánvalóan következik, hogy — az elsőként megjelölt összefüggésnek, a jogforrások és a tárgyi jog viszonyának, a jogkeletkezés, a jogalkotás folyamatának van jelentősége. A jogforrás fogalmának ezen összefüggések és folyamatok lényegét kell kifejeznie, a jogforráselméletnek pedig e viszonyok területén jelentkező törvényszerűségeket kell feltárnia, nem pedig a tárgyi jog és az alanyi jog, a jogviszonyok összefüggését, amely a jogviszonyelmélet és a jogalkalmazás elméletének tárgyát alkotja.

A jogforrás gnoszeológiai fogalmával kapcsolatosan felmerült kérdés, nevezetesen az alanyi jog forrásának feltételezése még egy megjegyzést tesz szükségesé. Ha ugyanis feltételesen elfogadjuk is azt a koncepciót, mely szerint a jogforrás általános fogalmán azokat a jogi formákat kell érteni, amelyekből a jogot megismerjük, s így a jogforrás tulajdonképpen az alanyi jog forrása, akkor még mindig arra a további kiigazító és kiegészítő korrekcióra van szükség, hogy a jog megismerése egymagában nem jelenti az alanyi jognak és kötelezettségnek a forrását. Nem kétséges, hogy a tárgyi jog, a jogszabályok megismerésének és ismeretének, tudatosodásának jelentős szerepe van az alanyi jogok és kötelezettségek létrejöttében, de főleg realizálódásában. Mégis, az alanyi jogok és kötelezettségek keletkezése és fennállása szempontjából ennek a mozzanatnak a jelentősége másodlagos és kevésbé fontos. Az alanyi jog és kötelezettség forrásait, a tárgyi jognak a szubjektív jogok és kötelezettségek vonatkozásában fennálló viszonyát illetően nem a tárgyi jog megismerésének van döntő jelentősége, hanem az objektív jog normativitásának és a jogi tények közrejátszása folytán végbemenő konkretizálódásának. A jogforrásnak mint megismerési forrásnak tudományos jogosultsága és feltételezése tehát még a jogforrásnak a szubjektív jog forrása-ként való felfogása esetén sem indokolt és megalapozott.

A jogforrás általános fogalmának meghatározásakor tehát az összefüggés és kapcsolat, amelyre a tudományos absztrakció irányul, nem a jogforrás és a szubjektív jog, hanem a tárgyi jog és a jogforrás viszonya. A jog és a jogforrás relációját a továbbiakban már ennek a megállapításnak az alapján vizsgálhatjuk. A jogforrás gnoszeológiai fogalmával kapcsolatosan utaltunk arra, hogy a jogforrás és a tárgyi jog viszonya a jogforrás gnoszeológiai meghatározásának szemszögéből tekintve egészen sajátos jelleget mutat. A jogforrás általános fogalmának e definíciója szerint jogforráson a jog létezési, megjelenési formáit, azokat a jogi jelenségeket értjük, amelyekből a jogot megismerjük. Ennek a meghatározásnak fontosabb mozzanatai: a jogforrás nem más, mint megismerési forrás; a jogforrások a jog megjelenési formái. A jogforrás és a jog összefüggésére vonatkozólag e definíció mindkét eleméből jelentős következtetéseket vonhatunk le. Az egyik — mint arról szó volt —, hogy a dologról, a tárgyról közvetlenül szerzett tapasztalataink és ismereteink forrása nem más, mint maga a megismerendő objektum. Ez a dialektikus materializmus ismeretelméletének egyik alapvető tétele: „Érzeteink, tudatunk csak képe a külső világnak, és magától értetődik, hogy a tükörkép nem létezhet anélkül, amit tükröz, az utóbbi azonban függetlenül létezik attól, ami visszatükrözi. A materializmus az emberiség »naiv« meggyőződését tudatosan fogadja el ismeretelmélete alapjául.”³⁹ A jogforrás-

³⁹ Lenin : Művei. 14. köt. Bp. Szikra, 1954. 62. p.

nak megismerési forrásként felfogása tehát nem jelent mást, mint a jog és a jogforrás azonosítását. Minthogy a jogforrások azok a jogi jelenségek, amelyekből a jogot megismerjük, a jogot pedig a jogszabályokból, tehát a jogból ismerjük meg, ezért a jogforrás tulajdonképpen maga a jog. A jog és a jogforrás összefüggését tehát — a jogforrás általános fogalmának gnoszeológiai meghatározása szemszögéből nézve — azonossági viszonyként jellemezhetjük. A jogforrásnak megismerési forrásként meghatározását már a burzsoá jogtudományban több oldalról éles bírálat érte. Puchta a megismerési forrást nem tekinti jogforrásnak, mert az már a létrejött jog megismerésére vonatkozik.⁴⁰ Stahl azért utasítja el a jogforrás megismerési forrásként felfogását, mert az utóbbi a jogszabályok tudatosodásával, nem pedig keletkezésével, érvényességével kapcsolatos.⁴¹ Isay a problémát egészen világosan látja, amikor a jogforrás általános fogalmának ilyen megfogalmazását azért tartja lehetetlennek, mert ez a jog és a jogforrás azonosságához vezet: „Ez a kifejezőmód ellentmond az egyébként uralkodó terminológiának — írja —, mely szerint a »jog« a jogi normák összessége, mert akkor a jogi normák önmaguk forrásai lennének.”⁴² Ugyanezt a gondolatot ironikus formában fogalmazza meg Alexeiev, amikor azt írja, hogy a törvényt és a precedenst jogforrásnak tekinteni ugyanannyit jelent, mint kijelenteni azt, hogy a kutyák és a macskák az állatok forrásai.⁴³ A szocialista állam- és jogelméletben ennek a jogforrásfogalomnak a problematikusságát a maga teljességében és többoldalúságában Kerimov fejti ki, aki már idézett, gondolatokban gazdag tanulmányában rámutat arra, hogy a jogforrásnak ez a formális definíciója — minthogy a jog kifejezési formái tartalmuk nélkül nem létezhetnek — a jogforrást a joggal cseréli fel, a jogot a jog forrásává teszi, és szkeptikusan kérdezi: ha a jogforrás formális értelemben azok a formák, amelyekben a jog megjelenik, akkor hogyan lehet ezeket jogforrásoknak megjelölni?⁴⁴ Mindebből kitűnik, hogy a jogforrás általános fogalmának gnoszeológiai meghatározása abban a mozzanatában, hogy a jogforrás megismerési forrás, minthogy ez a jogforrás és a jog azonosítását jelenti, tudományosan megalapozatlan és tarthatatlan.

De nem sokkal biztatóbb a helyzet e jogforrásfogalom másik kiemelt elemét, oldalát illetően sem. Eszerint a jogforrások a jog megjelenési formái. A gnoszeológiai jogforrásfogalomnak ez a momentuma szoros kapcsolatban van a jogforrás megismerési jellegével. A jogot a jog létezési, megjelenési formáiból ismerjük meg: ez a megállapítás összhangban van a dialektikus materialista ismeretelméletnek azzal a tételével, mely szerint a megismerés folyamatában közvetlenül mindenekelőtt a tárgy, a dolog megnyilvánulási formáival állunk szemben. A jogi megjelenési formák, a jogi jelenségvilág az, amelyből a jogot közvetlenül megismerjük, mert a lényeg, a tartalom a legkülönbözőbb formákban, jelenségekben nyilvánul meg: „A jelenség a lényeg megnyilatkozása.”⁴⁵ Nem kétséges, hogy a jogi ismereteket, jogtudásunkat

⁴⁰ Ld. Puchta i. m. 166—167. p.

⁴¹ Ld. Stahl, F. J. : Rechts- und Staatslehre. Heidelberg, 1870. 256. p.

⁴² Isay, Hermann : Rechtsnorm und Entscheidung. Berlin, 1929. 84. p.

⁴³ Ld. Alexeiev : Le problème des sources. 190. p. Idézi: Paton, G. W. : A Text-book of Jurisprudence. Oxford, 1948. 54. p.

⁴⁴ Ld. Kerimov i. m. 1213—1214. p.

⁴⁵ Lenin : Filozófiai füzetek. 149. p.

a jog különféle megjelenési formáiból, a jogi jelenségekből, a jogszabályokból merítjük. Így a jogforrás fogalmának jelentése, valamint a jogforrás és a jog viszonya vonatkozásában nem jutottunk messzebbre, mint az előbb, nevezetesen a jogforrás megismerési jellegének hangsúlyozásánál, valamint a jogforrások és a jog azonosításánál. S bár az utóbbi körülmény, a jog és a jogforrás összefüggését illetően a jog megjelenési formáinak a jog forrásaiként megjelölése lényeges változást az alapviszonyban, a jog és a jogforrás azonosításában nem jelent, a jog megjelenési formáinak jogforrásként meghatározása mégis alkalmat nyújt arra, hogy a jog és a jogforrás azonosságát látszólag megszüntessük. A jog létezési, megjelenési formáinak jogforrásként megjelölése ugyanis áthidalni látszik a gnoszeológiai jogforrásfogalomban rejlő azt az ellentmondást, hogy eszerint a jog és a jogforrások azonosak, mert a jogforrás, pontosabban a megismerési forrás, ahonnan jogi ismereteinket nyerjük, nem maga a jog, hanem a jogi jelenségek, a jog különféle létezési, megjelenési formái. A jognak és megjelenési formáinak a jogforrások mint megismerési források vonatkozásában történő ez az elválasztása egymástól megengedhetetlen logikai és ismeretelméleti játék csupán, mert a jogforrás, pontosabban a jogi ismeretek forrásának problematikája szempontjából a jog és a jog létezési, megjelenési formái elválasztásának nincs jelentősége. A jogforrás mint megismerési forrás esetében ugyanis nem másról, mint a jogi normák tartalmának, szövegének, előírásainak megismeréséről van szó, nem pedig a jog mint társadalmi jelenség tudományos megismeréséről. Nem kétséges, hogy a jog lényegének és jelenségformáinak megkülönböztetése, közvetlen kapcsolatuknak megszüntetése és felbontása a jog tudományos megismerése szempontjából rendkívül nagy jelentőségű és elengedhetetlen. De e reláció hangsúlyozásának, a jog lényege és jelenségformái megkülönböztetésének és szétválasztásának a jogforrás gnoszeológiai fogalma, a jogforrás mint megismerési forrás vonatkozásában nincs jelentősége, mert ebben az esetben a jogra irányuló megismerés feladata, célja csak a jogi normák előírásainak, nem pedig a jog mint társadalmi jelenség lényegének feltárásáig terjed. A jogforrás gnoszeológiai fogalma e másik mozzanatának a definícióba való bekapcsolása sem változtat tehát a jogforrás és a jog összefüggésének e jogforrásfogalomból következő jellegén: a jog és a jogforrás azonosságán.

4. A jogforrás általános fogalmának tisztázását, egységes általános jogforrásfogalom létrehozását — mint arról szó volt — egyrészt a jog és a jogforrás viszonyának megítélésében, másrészt ezzel összefüggően az általános jogforrásfogalom definiálásában fellelhető kettősség nehezítette és akadályozta meg. A jog és a jogforrás viszonyát azonossági kapcsolatként értékelő jogforráselméleti koncepció, valamint az ennek alapján nyugvó gnoszeológiai jogforrásfogalom helytelenségének kimutatásával, s ennek következményeképpen a kétféle általános jogforrásfogalom egyikének, a gnoszeológiai definíciónak a kiküszöbölésével a jog és a jogforrás összefüggésének felfogásában, valamint az általános jogforrásfogalom meghatározásában jelentkező kettősséget lényegében megszüntetve, létrejött a lehetősége az egységes általános jogforrásfogalom megalkotásának.

Az eddigi fejtegetésekből kitűnik, hogy a jog és a jogforrás kapcsolatának a lényegét — szemben a jogot és a jogforrást lényegében azonosító jogforráselméleti koncepciókkal — abban látjuk, hogy a jogforrás és a jog viszonya a jogforrás és a tárgyi jog olyan összefüggését jelenti, amelyben a jogforrások az objektív jogot, a jogszabályokat előidéző, létrehozó jelenségeként, a jogi

normák pedig a jogforrás következményeként, eredményeként jelentkeznek. A jog és a jogforrás így felfogott kapcsolatából következik, hogy a jogforrás általános fogalmát erre az összefüggésre építve, a jogforrás általános fogalmának definícióját a jogforrás genetikus felfogásának irányában keressük. A jog mint társadalmi jelenség sajátos társadalmi mozgásában, amely a társadalmi viszonyok, a jogszabályok és a jogviszonyok összefüggésében játszódik le — vázlatosan és leegyszerűsítve —, lényegében két fő szakaszt, kétirányú társadalmi tendenciát figyelhetünk meg: az egyik a jogi normák a társadalmi viszonyok alapján való létrejövetelének, a jogszabályok keletkezésének és kialakulásának, a másik a jogszabályok a társadalmi viszonyokra való hatásának, a jogviszonyokban, alanyi jogokban és kötelezettségekben és végül a társadalmi viszonyok alanyai konkrét magatartásában történő realizálódásának folyamata. Ennek a sajátos jogi-társadalmi mozgásnak első szakasza a társadalmi viszonyoktól a jogi normák létrejöttéig terjed. A jogforrás és a jog (tárgyi jog) viszonyának mint sajátos okozati összefüggésnek a felfogásából kitűnik, hogy a jogforrás vagy jogforrások a jogi-társadalmi mozgásnak ebben az első etapjában helyezkednek el, és játszanak fontos szerepet. A jog forrásait tehát a társadalmi viszonyok és a jogi normák létrejöttéig végbemenő társadalmi folyamatban kell keresni. A társadalmi viszonyoktól a jogszabályokig terjedő sajátos társadalmi mozgásnak, a jog keletkezésének és kialakulásának a lényegét az a sajátos okozati viszony foglalja magában és fejezi ki, amely a jogot előidéző és létrehozó társadalmi jelenségek, tényezők, valamint a jogi normák között áll fenn. A jogforrás általános fogalmát e társadalmi jelenségek-ből és abból az okozati kapcsolatból absztraháljuk, amely e társadalmi tényezőket a jogszabályokkal sajátos módon összekapcsolja. A fogalom azonban, az általános fogalom is, nem a tárgyak és viszonyok összes tulajdonságát és ismeretető jegyeit foglalja magában, hanem a tárgyak esetleges, egyéni, külső tulajdonságaitól elvonatkoztatva, a tárgyak lényeges, belső, állandó vagy viszonylag állandó, azokhoz elválaszthatatlanul hozzátartozó tulajdonságait fejezi ki. A logika pedig lényegesnek azt nevezi, ami nélkül egy bizonyos tárgy, jelenség, alakulat, folyamat stb. nem létezhet mint ilyen és ilyen meghatározott tárgy, dolog, jelenség, folyamat stb.⁴⁶ Így a jogforrás általános fogalmának meghatározásakor is arra kell törekedni, hogy a jogot létrehozó társadalmi tényezők és a jogi normák összefüggéséből a lényegeset, a döntő és meghatározó jegyeket ragadjuk meg. Ezért a társadalmi viszonyoktól a létrejött jogszabályokig terjedő társadalmi mozgásnak és folyamatnak a lényegét jelentő, azt a sajátos mozzanatát és elemét kutatjuk, amely a tárgyi jog keletkezését illetően elengedhetetlen, meghatározó jellegű, amely nélkül a jogszabályok nem jöhetnének létre, amely a tárgyi jogot közvetlenül létrehozza. A jogforrás általános fogalmának meghatározása során tehát a tudományos absztrakció arra irányul, hogy a társadalmi viszonyoktól a jogi normák kialakulásáig terjedő, rendkívül bonyolult és összetett társadalmi folyamatból, e társadalmi mozgásban szerepet játszó számos társadalmi tényezőből és jelenségből az egész folyamatot jellemző és kifejező lényeges elemeket, mozzanatokot emelje ki és definiálja. Ennek figyelembevételével és megfelelően a jogforrás általános fogalmát a következőképpen határozzuk meg: *jogforrás az a specifikus társadalmi jelenség, tényező vagy viszony, amely az objektív jogot (a jogi normák összességét) közvetlenül előidézi, létrehozza.*

⁴⁶ Ld. Fogarasi i. m. 146. p.

A jogforrás általános fogalma, általánosságánál és elvontságánál fogva sokféle társadalmi tényező és tartalom felölelésére alkalmas. Az alapvető jogfelfogástól függ, hogy a jogforrás általános fogalmának e definícióját tartva szem előtt, konkrétan mely jelenséget vagy jelenségeket tekintjük a jog forrásának. Logikailag kifejezve, a jogforrásnak ez az általános fogalma különféle individuális jogforrásfogalmakban konkretizálódhat. A jogforrás általános fogalmának a jelentősége abban van, hogy megjelöli a társadalmi jelenségeknek és viszonyoknak azt a körét, amelyben a jogforrásokat keresnünk kell, feltárja a jogforrás és a jog kapcsolatának a lényegét, s ezzel megszabja a konkrét jogforrások keresésének és a jogforráselméleti kutatásoknak határozott irányát.

III. A jogforrás individuális fogalma

1. A jogforrás általános fogalmának meghatározása a jog és a jogforrások viszonyának tisztázásával, valamint a társadalmi jelenségek és tényezők ama körének megjelölésével, ahol a jogforrást vagy jogforrásokat keresni kell, még nem mondja meg konkrétan, hogy mely társadalmi jelenség vagy jelenségek a jog forrása vagy forrásai. A jogforrás általános fogalmának definíciója csak felteszi, de nem válaszolja meg azt a kérdést, hogy melyek a jog konkrét forrásai, melyek azok a tényezők, amelyek a jog keletkezését konkrétan előidézik. Ennek a problémának a megoldása az általános jogforrásfogalom alapján kimunkálendő individuális jogforrásfogalom meghatározása útján történik. A jogforrás individuális fogalmának a megállapításakor a jogforrás általános fogalmából kell kiindulni, mely szerint a jog forrásait a jog keletkezési folyamatában szerepet játszó, a jogot előidéző tényezőkben kell keresni. A jogforrás individuális fogalmának tisztázása során tehát a jogképződés, a jogalkotás folyamatát és menetét kell közelebbről megvizsgálni, és e jogkeletkezési folyamatban jelentős társadalmi, politikai, ideológiai és jogi jelenségek és okok közül kell a jog konkrét forrását vagy forrásait kiválasztani és megjelölni. A következőkben, hogy a jogforrás individuális fogalmát meghatározhassuk, a jogképződés és jogalakulás folyamatának legjelentősebb mozzanatait és elemeit vesszük szemügyre, a jogforrás általános fogalmának az egyedivel való összekapcsolására, individualizált alkalmazására teszünk kísérletet.

A jogképződés, a jogalkotás folyamatát mint a társadalmi viszonyoktól a jogszabályok, a tárgyi jog létrejöttéig terjedő társadalmi mozgást jelöltük meg. E rendkívül sok társadalmi tényezőtől és relációból mint összetevőkből álló társadalmi folyamat kiindulási pontját azok a társadalmi viszonyok és törvényszerűségeik jelentik, amelyek alapján a jogi normák létrejönnek, amelyek végső fokon a jog keletkezését, alakulását, tartalmát és formáját meghatározzák. Ha nem vállalnunk közösséget azokkal a valóságtól elrugaszkodott, metafizikus és idealista alapokon nyugvó különféle természetjogi, észjogi és teológiai koncepciókkal, melyek szerint a jog végső meghatározója és forrása az isten vagy az emberi természet, akkor az általános jogforrásfogalom individualizált alkalmazása során mindenekelőtt a társadalmi viszonyokat kell abból a szempontból megvizsgálnunk, hogy lehet-e a társadalmi viszonyokat a jog konkrét forrásának tekinteni, s a jogforrás individuális fogalmát e tartalomnak megfelelően meghatározni. Már a burzsoá jogtudományban is több olyan jogforráselméleti koncepcióval találkozunk, amelyek a társadalmi viszonyoknak a jog

kialakulásában játszott szerepéből kiindulva, a jog végső és egyetlen forrása-ként a társadalmi viszonyokat vagy a társadalmi viszonyok meghatározott fajtáját jelölték meg. Elég itt csak Eugen Ehrlichnek, a német jogszociológiai irányzat kiemelkedő képviselőjének azokra a fejtegetéseire utalni, amelyekben Ehrlich elégtelennnek tartva és félretéve „a jogforrások tisztán jogi fogalmát”, a jogforráselmélet feladatát abban látja, hogy „a jogintézmények fejlődésének hajtóerőit”, a társadalmi viszonyokat kutassa.⁴⁷ A társadalmi viszonyok azonban nem egyneműek, hanem többféle és fajta társadalmi kapcsolatból tevődnek össze, amelyeknek a jogot, a jog keletkezését és alakulását illetően kifejtett hatásuk és szerepük jellegüknek megfelelően eltérők. A társadalmi viszonyok különféle fajtái lényeges vagy kevésbé lényeges, közvetlen vagy közvetett hatást gyakorolnak a jog kialakulására és fejlődésére. Míg a társadalmi viszonyokat jogforrásnak tekintő burzsoá elméletek — többnyire szubjektív idealista, empirikus metodológiájuk miatt — nem tudják a társadalmi viszonyok különböző fajtáit felismerni, illetve ezeket valóságos szerepüknek és jelentőségüknek megfelelően disztingválni, s így a jog keletkezésében kifejtett hatásukat a valóságnak megfelelően feltárni, addig a szocialista állam- és jogelmélet a társadalmi viszonyok objektíve meglévő csoportjait megkülönböztetve, a társadalmi viszonyok összességéből — következetesen materialista módon — kiemeli a termelési viszonyokat mint alapvetőket, elsődlegeseket, valamennyi többi viszonyt meghatározókat,⁴⁸ s ennek alapján kísérli meg a társadalmi viszonyok a jog keletkezésében játszott szerepének tisztázását. A marxista—leninista állam- és jogelmélet megállapította, hogy a jog lényegét, jellegét és tartalmát, keletkezését, kialakulását és fejlődését végső fokon az adott társadalom gazdasági alapja, termelési viszonyai határozzák meg. A szocialista állam- és jogelméletnek erre az általános és alapvető tételére támaszkodva, a szocialista jogforráselméleti koncepciók jelentős része a jogforrás individuális fogalmaként a termelési viszonyokat jelöli meg.⁴⁹

Jóllehet a jogforrás individuális fogalmának a szocialista jogirodalomban szélesesen elterjedt és meghonosodott ez a definíciója a dialektikus materialista filozófia alapvető tételének a társadalmi viszonyokra való alkalmazásán alapul, és a termelési viszonyok, valamint a jog, illetve a jogkeletkezés összefüggésének lényegét helyesen feltáró megállapításra támaszkodik, a termelési viszonyoknak mint a jog forrásainak a meghatározása mégis kétségesnek és nem teljesen megalapozottnak tűnik.⁵⁰ Felmerül ugyanis a kérdés, hogy az általános jogforrásfogalom és a jogforráselmélet szempontjából elégséges-e a jogforrás individuális fogalmának ez a megfogalmazása? Kifejezi-e a termelési viszonyoknak jogforrásokként megjelölése azt a specifikust és sajátosgot, azt a kizárólag csak a jog keletkezésére jellemzőt, amelyet a jogforrás fogalmával jelezni akartunk? Tekinthetjük-e a termelési viszonyokat olyan társadalmi tényezőknak, amelyeknek kizárólag csak a jog kialakulásának folyamatában van jelentőségük, a jog keletkezését előidéző olyan speciális társadalmi jelenségeknek, amelyeket éppen ez a sajátos jellegzetességük a jogképződésben szerepet játszó tényezők közül kiemel?

⁴⁷ Ld. Ehrlich i. m. 67—68. p.

⁴⁸ Ld. Lenin : Művei. 1. köt. Bp. Szikra, 1951. 134. p.

⁴⁹ Ld. Arszanov—Kecsekjan stb. i. m. 296. p.; Deniszov i. m. 430. p.; Kecsekjan i. m. 3. p.; Lukity i. m. 97. p.; Szamel i. m. 6. p. stb.

⁵⁰ Ld. Kerimov i. m. 1216. p.

A termelési viszonyok mint a társadalom gazdasági alapja döntő, meghatározó jelentőségűek a jog lényegét és jellegét, kialakulását és fejlődését illetően. A társadalom gazdasági alapja és felépítménye között fennálló alapvető összefüggés keretében a termelési viszonyok határozzák meg és hozzák létre a jogot mint a felépítmény egyik fontos részét és elemét. A termelési viszonyok és a jog kapcsolata azonban ebben az általánosságban a gazdasági alap és a jogi felépítmény, nem pedig a jogforrás és a jog összefüggése. Igaz, hogy a termelési viszonyok jelentős szerepet és funkciót töltenek be a jog keletkezési folyamatában, de a jogforrás individuális fogalmának meghatározásánál nem elégedhetünk meg olyan általános és átfogó jellegű kapcsolatnak a kifejezésével, mint amely a termelési viszonyok és a jogi felépítmény között fennáll. A jogforrás individuális fogalmának azt a speciálist kell megragadnia, amely csak a jogkeletkezés folyamatára jellemző. Márpedig a termelési viszonyok és a jog összefüggését illetően ez nem állapítható meg, hiszen a termelési viszonyok a társadalom gazdasági alapja, nemcsak a jog, hanem a többi felépítményi jelenség vonatkozásában is mint végső fokon meghatározó jelentkezik. A termelési viszonyok mint a társadalom gazdasági alapja, nemcsak a jogot, hanem az államot, a különféle politikai, művészeti stb. nézeteket és intézményeket is létrehozzák és meghatározzák. A termelési viszonyoknak ez a meghatározó és keletkeztető szerepe tehát általános, az egész felépítményt átfogó érvényű és jellegű. Ezért a termelési viszonyok nem tekinthetők kizárólag csak a jog keletkezését előidéző konkrét, specifikus okoknak és tényezőknek, individuális értelemben vett jogforrásoknak.

Nem lenne helyes a termelési viszonyokat jogforrásnak megjelölni már csak azért sem, mert a termelési viszonyok meghatározzák, mint gazdasági alap közvetve és képletesen kifejezve létrehozzák, de nem közvetlenül alkotják a jogot. A gazdasági alapnak, a termelési viszonyoknak az a funkciója, hogy a jogi felépítményt meghatározza és létrehozza, nem közvetlenül, hanem egyéb áttételekben és közvetítéseken keresztül valósul meg. A termelési viszonyoknak ez a jogkeletkeztető hatása a jogalkotás menetében, abban a specifikus tükröződési folyamatban, sajátos jogi mozgásban megy végbe, melynek során a gazdasági alap, a termelési viszonyok a jogi normákban jogi kifejeződést nyer. Ebben a társadalmi folyamatban és mozgásban a termelési viszonyok a végső, meghatározó mozzanatot jelentik, amelyen ez az egész folyamat mint alapon nyugszik. De a termelési viszonyok még abban az esetben is, amikor nem más társadalmi viszonyok közvetítésével fejeződnek ki a jogi normákban, pl. a tulajdonjog szabályainak a kialakulásánál — mert általában az a helyzet, hogy a termelési viszonyok mindenekeelőtt más jellegű és fajtájú társadalmi viszonyok meghatározásával, mely társadalmi viszonyok nyerne azután a jogi normákban kifejeződést és szabályozást, fejtik ki szerepüket a jog keletkezési folyamatában —, akkor is még számos egyéb társadalmi, ideológiai tényező, összefüggés és mozzanat közbeiktatása és kibontakozása útján valósul meg a termelési viszonyoknak a jogi normák vonatkozásában megnyilvánuló, keletkeztető, előidéző és meghatározó funkciója. Elég itt csak a jog kialakulási folyamatában nem kis szerepet játszó osztályakaratra, majd államakaratra, az uralkodó osztály jogtudatára, az állami jogalkotó szervek speciális tevékenységére mint e folyamat legfontosabb olyan elemeire utalni, amelyeket végső soron mind a termelési viszonyok, a gazdasági alap határoznak meg, s amelyek azokat a közvetítő mozzanatokot, áttételeket jelentik, melyek útján a termelési viszonyok jogszabályokban való tükröződése végbe-

megy. A termelési viszonyok, a gazdasági alap és a jogi felépítmény, ezen belül különösen a jogi normák között fennálló az az általános összefüggés — amelynek lényegét a termelési viszonyok meghatározó és keletkeztető szerepe jelenti — tehát számos más társadalmi, politikai és ideológiai tényező közrehatásával, további társadalmi viszonyokon és folyamatokon keresztül konkretizálódik. A termelési viszonyoknak a jogot keletkeztető szerepe, a gazdasági alap és a jogi normák általános összefüggésében csupán közvetetten, áttételeken keresztül jelentkeznek. Aligha lenne helyes a jogforrás individuális fogalmát e közvetítések figyelmen kívül hagyásával és mellőzésével, erre az általános összefüggésre alapozni, és ezzel veszni hagyni azt a speciálist és jellegzetest, ami kizárólag csak a jog keletkezési folyamatában nyilvánul meg, s amely a végső fokon meghatározó termelési viszonyok konkretizált jogi kifejeződésének elengedhetetlen feltételét alkotja.

2. A jogkeletkezés, a jogképződés folyamatának — mint már a termelési viszonyok jogforrási jellegének tárgyalásánál jeleztük — másik jelentős és fontos eleme, mozzanata: az akarat, az osztály-, illetve az állami akarat. A jogalkotás menetében az objektív társadalmi-termelési viszonyok és törvényszerűségeik következményei mindenekelőtt az uralkodó osztály érdekeinek képében,⁵¹ majd az osztály-, illetve az államakarat formájában jelentkeznek, mely államakarat végül a jogi normákban fejeződik ki. A jogkeletkezés folyamatának gerincét az objektív társadalmi viszonyoknak az osztály-, illetve az állami akaratban való tükröződése, s ennek az állami akaratnak a jogszabályokban való kifejeződése alkotja. Az osztály- és az állami akarat kialakulása és kikristályosodása a jog keletkezését és létrejöttét előidéző egyik lényeges okként és tényezőként jelentkezik. Erre a rendkívül jelentős és lényeges funkcióra és szerepre, amelyet az akarat mozzanata, az osztály-, illetve az államakarat a jogképződés folyamatában objektíve ellát és betölt, alapozzák jogforráselméleti koncepciójukat azok a jogelméletek, amelyek a jogforrás individuális fogalmát akaratként, köz-, osztály- vagy állami akaratként határozzák meg.⁵²

Az akarat mozzanata, az osztály-, illetve az állam akaratának a jogképződés folyamatában elfoglalt helye és szerepe kétségtől rendkívül fontos és jelentős a jog létrejövetelét és kialakulását illetően. A helyesen felfogott akarat elemnek a jogalkotási folyamatból való kiiktatásával vagy mellőzésével nem lehet a jog keletkezését sem megérteni, sem megmagyarázni. Mégis, az akaratnak, az osztály-, illetve az állami akaratnak a jog konkrét forrásaként megjelölését, a jogforrás individuális fogalmaként meghatározását — amint azt az említett jogforráselméleti koncepciók teszik — hasonló megfontolásból és indokok alapján, mint a jogforrás individuális fogalmának a termelési viszonyokkal történő definiálását, nem tartjuk tudományosan eléggé megalapozottnak. A jogalkotási folyamat akarat mozzanata, az osztály-, illetve az állami akarat, akárcsak a termelési viszonyok általánosságánál, a jog és a jog létre-

⁵¹ Ld. *Marx—Engels* : Válogatott művek. I. köt. Bp. Szikra, 1951. 604. p.

⁵² Ld. *Grotius, Hugo* : A háború és a béke jogáról. I. köt. Bp. 1960. 175—180. p.; *Kant, Immanuel*; *Methaphysik der Sitten*. I. köt. Leipzig, 1938. Einleitung § C, 33. p.; *Hegel, Georg Friedrich* : Grundlinien der Philosophie des Rechts. Berlin, 1956. 4—5. §§ 28—31. p.; *Rousseau, Jean Jacques* : A társadalmi szerződés. Bibliotheca Kiadó, 133—139. p.; *Kierulff, I. F.* : Theorie des gemeinen Zivilrechts. Altona, 1839. 169. p.; *Beseler, G.* : Volksrecht und Juristenrecht. Leipzig, 1843. 21. p.; *Dernburg, H.* : System des römischen Rechts. I. köt. Berlin, 1911. 71. p.; *Binding i. m.* 27. p.; *Binder, Julius* : Philosophie des Rechts. Berlin, 1925. 698. p. stb.

jötte vonatkozásában megnyilvánuló általános jellegénél fogva nem alkalmas annak a specifikusnak a kifejezésére, amelyet a jogforrás individuális fogalmának tartalmaznia kell. Aligha lehet kétségbe vonni, hogy az akarat elem, mind az osztály, mind az állam akaratának a jog individuális forrásaként megjelölése már közelebb jár ahhoz a sajátoshoz, ami a jog keletkezésére kizárólagosan jellemző, és többet fejez ki ebből, mint a jogforrás individuális fogalmának a termelési viszonyokkal való meghatározása. Ismételten hangsúlyozzuk, hogy mind a termelési viszonyok, mind az osztály, illetve az állam akaratát a jogkeletkezésnek elengedhetetlen feltétele, oka és mozzanata. Az alapvető kifogás és indok, ami miatt az osztály- és az állami akaratot mégsem tarthatjuk helyesnek a jog individuális fogalmaként meghatározni, az hogy mind az osztály, mind az állam akaratát nemcsak a jog, hanem más társadalmi jelenségek (erkölcs, szokás stb.) vonatkozásában is keletkeztető, létezését előidéző tényezőként, okként jelentkezik.⁵³ A jogforrás általános fogalmának értelmében tehát az osztály- és az állami akarat nemcsak a jog, hanem még több más társadalmi jelenség forrását is jelenti. Az osztály és az állam akaratát éppen e jellemző tulajdonsága folytán — bár a jog keletkezésében rendkívül fontos szerepe van — nem fejezi ki azt a speciálisan, amely csak a jog kialakulására és a jog létrejöttét előidéző társadalmi jelenségre jellemző, s amelyet a jogforrás individuális fogalmának tartalmaznia kell.

A jogkeletkezés folyamatában az akarat mellett más tudati, ideológiai tényezőknek — mint a jogi nézetek, a jogtudat és más pszichikai jelenségek — is jelentős, bár az osztály- és az államakaratnál jóval kisebb szerepük van. A szocialista jogforráselméletben e tudati, ideológiai, pszichikai mozzanatok a jog kialakulása szempontjából fontos hatásának helyes felismerése és értékelése folytán nem alakult ki olyan felfogás, amely a jog konkrét forrását e tudati, pszichikai tényezőkben látta volna. Nem így a burzsoá jogforráselméletben: a burzsoá jogtudományban meglehetősen elterjedt az a jogforráselméleti koncepció, mely szerint a jogforrás individuális fogalmát a jogtudat, a jogérzet, az intuición, az átélés és más pszichikai jelenségek alkotják.⁵⁴ Eltekintve e tudati, pszichikai tényezőknek a burzsoá jogelméletben található szubjektív idealista, irracionális, torz felfogásától, e mozzanatok a jogképződés folyamatában elfoglalt valóságos helyzetüknek és objektív szerepüknek megfelelően értelmezve és értékelve, a jogforrás általános fogalma alapján nem tekinthetjük a jog konkrét forrásának. Jóllehet e tudati és pszichikai tényezők vonatkozásában — minthogy ezek kimondottan a jogra irányulnak, a joggal kapcsolatosak (jogtudat) — az osztály és az állam akaratával szemben felhozott kifogás, az általánosság ellenvetése nem érvényesíthető, a jogtudatot és a joggal, a jog

⁵³ Ld. *Kerimov* i. m. 1216. p.

⁵⁴ A „népszellemet”, a „népi jogi meggyőződést”, a „népi jogérzetet” jelöli meg a jog végső forrásaként a történeti jogi iskola. Ld. *Savigny* i. m. 13—18. p.; *Puchta* i. m. 144. p. — Illyesen mondja ezzel kapcsolatban *Bergbohm*, hogy „A materiális jogforrás problémáit olyan homályos potenciához, mint a népszellem és a néptudat kapcsolni, a megoldásról való lemondást jelenti.” *Bergbohm* i. m. 490. p. — Az individuális érzetekből, emóciókból és átélésből vezeti le a jogot *Petrzszickij*. (Ld. *Petrzszickij*: *Állam- és jogelmélet*. I. köt. *Peterburg*, 1909. 84—86. p. — *Isay* az intuición alapján, irracionális úton létrejövő jogérzetet és a gyakorlati észtek tekinti a jog forrásának. Ld. *Isay* i. m. 84. p. — *Pikler Gyula* felfogása szerint a jogérzet, *Rümelin* koncepciójában pedig a jogtudat a jog közvetlen forrása. Ld. *Pikler Gyula*: *Bevezető a jogbölcséletbe*. Bp. 1892. 57. p.; *Rümelin, M.*: *Rechtsgefühl und Rechtsbewusstsein*. 1925. 22—24. p. stb.

keletkezésével összefüggő egyéb tudati, pszichikai jelenségeket mégsem tartjuk a jog individuális forrásának, mert ezek a tényezők, bár hatással és befolyással vannak a jog keletkezésére, nem hozzák létre, nem alkotják a jogot, a jog keletkezésének nem okai, hanem csak feltételei, közreható mozzanatai.

3. A jogkeletkezési folyamat legfontosabb elemeinek és mozzanatainak a jogforrás individuális fogalma szempontjából való elemzése során végül még a jogalkotás menetének kiemelkedően jelentős tényezőjét, az államot kell megvizsgálni. A marxista—leninista állam- és jogelmélet feltárta azt a rendkívül összetett és jelentős kapcsolatot, amely az állam és a jog között fennáll.⁵⁵ Az állam és a jog összefüggésének egyik fontos oldalát, részét jelenti és öleli fel az a szerep, amelyet az állam a jog létrejöttében és keletkezésében betölt. A jogot, a jogi normák összességét az állam alkotja, bocsátja ki és szankcionálja. Az állam feladatainak és funkcióinak jelentős részét azáltal oldja meg és látja el, hogy jogszabályokat alkot. Az állam tehát mint a jog keletkezési folyamatának alapvető tényezője, eleme, a jog kialakulásának, létrejöttének okaként, alapjaként jelentkezik. Az államnak a joggal, a jog keletkezésével kapcsolatos ebből a rendkívül jelentős, lényeges és szembetűnő szerepéből és funkciójából indulnak ki azok a jogforráselméleti koncepciók, amelyek a jog kizárólagos, konkrét forrását az államban, az államhatalomban látják, és ezért a jogforrás individuális fogalmaként az államot határozzák meg.⁵⁶

Amikor az állam és a jog, illetve a jog keletkezése közt fennálló lényeges viszony jelentőségét és fontosságát aláhúzza és hangsúlyozva, az államnak, az államhatalomnak e reláció alapján a jogforrás individuális fogalmaként meghatározásával szemben ellenvetéseket teszünk, ez mindenekelőtt azért történik, mert a jogforrás individuális fogalmának az államhatalomra épülő definíciója az állam és a jog általános összefüggésének keretei között mozog, az állam és a jog között fennálló általános kapcsolatot, az államnak a jog keletkezésében megnyilvánuló szerepét általában veszi figyelembe, ezt tovább nem konkretizálja, az általános jogforrásfogalmat nem eléggé individualizálja. Az állam vonatkozásában — jóllehet nem kétséges, hogy az állam a jogalkotási folyamat eddig elemzett mozzanataihoz képest a jogforrás individuális fogalma szempontjából konkrétebb, a specifikust leginkább megközelítő jelenséggé mutatkozik — ugyanazt állapíthatjuk meg, mint a termelési viszonyok és az osztályakarat individuális jogforrásként megjelölése esetében: az állam, az államhatalom, akárcsak a gazdasági alap és az osztály akarata, nemcsak a jogot, a jogszabályokat, hanem még más társadalmi jelenségeket, például technikai normákat, jogi tényeket stb.⁵⁷ is létrehoz. Ezért az állam, az államhatalom individuális jogforrásként meghatározása sem jelöli meg azt a speciális, csak a jogot, a jogszabályokat előidéző, kizárólag a jog keletkezésére jellemző és sajátos társadalmi jelenséget, amelynek kifejezése pedig a jogforrás általános fogalmán alapuló individuális jogforrásfogalom feladata.⁵⁸

⁵⁵ Ld. *Arzsanov* : Az állam és a jog összefüggése. Moszkva. 1960.

⁵⁶ Ld. *Austin, J.* : Lectures on Jurisprudence or the Philosophy of Positiv Law. II. köt. London, 1911. 510. p.; *Somló* i. m. 330. p.; *Moór* i. m. 221—222. p. stb.

⁵⁷ Ld. *Kerimov* i. m. 1216. p.

⁵⁸ Érdemes megjegyezni, hogy az államhatalmat a jogforráselmélet középpontjába helyező koncepció klasszikusa, Austin, aki a jog kizárólagos forrásaként a szuverént, az államot jelöli meg, jogforráselmélete részletes kifejtése során ezt a szigorúan és mereven megfogalmazott tételét feloldja, a jog kizárólagos forrásának további konkretizálásával a jog keletkezési módjainak, s nem — mint írja — a jogforrások különbözőségeinek

4. A jogképződési, jogalakulási folyamat lényeges elemeinek, tényezőinek és szakaszainak a jogforrás individuális fogalma szempontjából történő vizsgálatából, valamint a jogkeletkezés e fontosabb mozzanataira épülő individuális jogforrásfogalmi meghatározásokból a jogforrás individuális fogalmának meghatározására irányuló kísérletünk további menetét illetően két jelentős következtetést vonhatunk le: Az egyik, hogy a jog keletkezési folyamatának vizsgált mozzanatai a jog létrejöttének lényeges és elengedhetetlen okai és feltételei ugyan, mégis e tényezők általánosságuk és a joggal való viszonyuk közvetettsége folytán nem bizonyultak alkalmasnak arra, hogy a jogforrás individuális fogalmát ezekkel határozzuk meg. A másik, az említett individuális jogforrásfogalmi meghatározásokat általában jellemző az a megállapítás, hogy ezek a jogforrás individuális fogalmát tisztázó definíciók aszerint különböznek egymástól, hogy hol vágják el a jogképződési folyamatot, a jogforrás individuális fogalmát e folyamat melyik mozzanatára alapozzák.

A jogforrás individuális fogalmának meghatározásával kapcsolatosan feladatunk tehát az, hogy a jogforrás általános fogalma alapján megkeressük és megtaláljuk azt a társadalmi jelenséget, amely kizárólag és közvetlenül a jog teremtésére, létrehozására irányul, s így kifejezi és tartalmazza a jog keletkezésének lényegét és specifikumát. A jogképződési folyamat vizsgált fontosabb mozzanatainak a jogforrás individuális fogalmaként kiemelésével és megragadásával a keresett társadalmi tényezőt, a jog individuális, konkrét forrását nem találtuk meg, mert ezek a társadalmi jelenségek általános jellegüknél fogva a jog keletkezését nem közvetlenül idézik elő, s így a joggal közvetett, áttételes viszonyban állanak. Mégis, az a körülmény, hogy e társadalmi tényezők ugyanakkor a jog kialakulásának lényeges és elengedhetetlen feltételei, közvetett okai a jog individuális forrásának meghatározásakor, nem hagyható figyelmen kívül. Ezért a jog individuális, konkrét forrása olyan társadalmi jelenség kell legyen, amely mindezeket a mozzanatokat és tényezőket nem a maguk közvetlenségében és konkrét megjelenésében, hanem összetett eredményükben, hatásukban, sajátos formában magában foglalja és tartalmazza.

A jogot közvetlenül létrehozó ezt a jelenséget, amelyben a jogkeletkezés folyamatának lényeges elemei és tényezői, mint valami gyűjtőmedencében futnak össze, amely a jogképződés menetének ezeket a fontos mozzanatait mint komponenseket egy eredőben egyesíti, az állam specifikus, kizárólag a jog keletkezésére irányuló tevékenységi fajtájában és formájában, az állami jogalkotó tevékenységben látjuk. Az állam sajátos jogalkotó munkája az a végső közvetítő mozzanat, amely a jogkeletkezés folyamatának többi tényezőit, illetve ezek hatásait felfogva, összegyűjtve és magában foglalva, a jog létrejöttét közvetlenül kiváltja, előidéz. A jogképződés folyamatának vizsgált, lényeges elemei és tényezői e közvetítő, formáló és alakító csatornán keresztül, az állami jogalkotó tevékenység útján hozzák létre, teremtik a jogot. A természeti viszonyok számos áttételen és közvetítésen keresztül érvényesülő meghatározó jellege, jelentősége és hatása végül is az állam jogalkotó tevékenysége folytán nyer jogi kifejeződést a jogszabályokban. Ugyanez a helyzet az osztály-

tárgyalásával. Elmélete részletes és konkrét kibontása során tehát Austin hűtelenné válik alaptételéhez, az államhatalom általánossága folytán nem mutatkozik alkalmasnak a valóságos viszonyok kifejtésére és megmagyarázásra, s így kénytelen a jog keletkezési módjainak elemzésénél, az alapkoncepciótól eltérve, konkrétebb mozzanatokhoz és ismérvekhez fordulni. Ld. *Austin* i. m. 531. és köv. p.

akarát, illetve az államakarát vonatkozásában is: az osztályakarát és az államakarát jogi tükröződése csak az állami jogalkotó szervek aktív formáló, teremtő munkájának eredményeként jön létre. Az államnak a jog keletkezésével kapcsolatos általánosan meghatározott szerepe pedig konkrétan az állami szervek jogalkotó tevékenységében nyilvánul meg. De nemcsak a jogkeletkezési folyamatnak ezek a legfontosabb, általunk lényegesként kiemelt elemei és tényezői, hanem a jog kialakulásának menetében közreható más, kevésbé jelentős mozzanatok befolyása is végül az állam jogalkotó tevékenységének közvetítésével érvényesül a jogkeletkezési folyamat eredményében.

Az állami jogalkotó tevékenység mint a jogkeletkezés menetének végső, lezáró, a jogot közvetlenül létrehozó tényezője természetesen nem egyszerűen a jogképződés folyamatában közreható és szerepet játszó többi jelenséget átfogó, befogadó és gyűjtő, hanem aktív, alkotó, alakító és formáló mozzanata. Az állami jogalkotó tevékenység és a jog kialakulásában aktívan résztvevő egyéb társadalmi, politikai és ideológiai tényezők között fennálló viszonyt nem szabad mechanikusan és egyoldalúan úgy felfogni, hogy a jogképződés menetébe bekapcsolódó jelenségek hatására a jog az állam jogalkotó tevékenységében, e tényezők szerepének és jelentőségének felismerése és tükröződése útján mechanikusan létrejön. Az állam jogalkotó tevékenysége és a jogkeletkezési folyamat más tényezői olyan dialektikus kölcsönhatásban, összefüggésben vannak egymással, amelyben nemcsak a jogképződés menetének említett mozzanatai gyakorolnak hatást az állami jogalkotó munkára s ezen keresztül e munka eredményére, a jogra, hanem ez a speciális állami jogalkotó tevékenység is aktív alkotó módon fogja át ezeket a mozzanatokot és sajátos módon jogi formákban fejezi ki.^{58a}

Az állami jogalkotó tevékenység és a jogkeletkezési folyamat többi eleme és tényezője közötti viszony lényegét filozófiailag a hegeli értelemben vett „Aufheben” kifejezés segítségével ragadhatjuk meg. A hegeli „Aufheben” mint ismeretes — egyszerre jelenti a megszüntetést (a negációt), a megőrzést (a konzerválást) és a magasabb szintre való felemelést.⁵⁹ Az állam jogalkotó tevékenysége és a jog kialakulásában szerepet játszó egyéb jelenségek összefüggésének lényege az, hogy az állami tevékenységnek ez a specifikus fajtája és formája a jogképződési folyamat többi mozzanatát megszüntetve, megőrizve és magasabb szintre emelve foglalja magában. A jogkeletkezés menetének lényeges elemei és mozzanatai, valamint az állami jogalkotó tevékenység között fennálló dialektikus viszony alapján lehet csak az állam jogalkotó munkájának a jog létrejöttében betöltött szerepét és jelentőségét, az állami

^{58a} Lényegében ugyanezt a dialektikus összefüggést ismeri fel és hangsúlyozza Lukity is, csak hogy Lukity ezt a kapcsolatot nem az állami jogalkotó tevékenység és a termelési viszonyok, az osztályakarát stb., hanem egyrészt a formális értelemben vett jogforrás, tehát az általános jogi aktus, másrészt az anyagi értelemben felfogott jogforrások között állapítja meg. Lukity ezáltal eltúlozza a jogi formák jelentőségét, és a jog megjelenési formájának tulajdonítja azt az aktív, alkotó szerepet, amit mi az állami jogalkotó tevékenység sajátjaként jelöltünk meg. Lukity szemmel láthatóan azért kényszerül erre az erőltetett konstrukcióra, mert ragaszkodik a materiális és a formális jogforrás fogalmának megkülönböztetéséhez, és így nem tudja megragadni azt a lényeges mozzanatot, amely a jog ún. materiális forrása alapján a jogot valójában közvetlenül létrehozza. Ld. Lukity i. m. 98. p.

⁵⁹ Ld. Hegel: A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai. Logika. Bp. Akadémiai Kiadó, 1950. 163. p.

jogalkotó tevékenységet mint a jogot közvetlenül létrehozó társadalmi jelenséget megérteni.

Az állami jogalkotó tevékenység és egyrészt a jog, másrészt a jog keletkezési folyamata egyéb tényezői közötti összefüggés megvilágításának eredményeképpen feltárul előttünk az a sajátos társadalmi jelenség, amely a jogképződés menetének lényeges mozzanatait dialektikusan átfogva, a jogot közvetlenül létrehozza, s amely így a jogforrás általános fogalmának alapján a jogforrás individuális fogalmaként határozható meg. Az állam jogalkotó tevékenysége az a sajátos, specifikus, kizárólag csak a jogot létrehozó és egyedül a jogkeletkezés folyamatára jellemző társadalmi jelenség, amely a jogforrás általános fogalmának individualizált alkalmazását, az egyedivel való összekapcsolását jelenti. Ennek alapján és megfelelően a jogforrás individuális fogalmát a következőképpen határozhatjuk meg: *a jogforrás individuális fogalmán az állami tevékenység specifikus fajtáját, az állam jogalkotó tevékenységét értjük.*⁶⁰

A jogforrás individuális fogalmának meghatározásával kapcsolatosan még egy megjegyzést kell tennünk. A jogforrás tudományos fogalmának lehetőségét, az általános és az individuális jogforrásfogalom különbségét és összefüggését tárgyalva utaltunk arra, hogy a jogforrás általános és individuális fogalmának a meghatározása lehetőséget nyújt az egyes, a különös és az általános gazdag dialektikájának a feltárására a jogforrások területén. A jogforrás általános és individuális fogalmának definiálása után alkalom kínálkozik ennek az utalásnak további konkretizálására.

A jogforrás individuális fogalma — mint arról szó volt — a jogforrás általános fogalmának individualizált alkalmazása, az egyessel, az egyedivel való kapcsolása. A jogforrás individuális fogalmát az állami jogalkotó tevékenységgel határoztuk meg, akkor a jogforrás általános fogalmát valójában az egyedivel, a jogot előidéző konkrét jelenséggel és tényezővel hoztuk kapcsolatba, az általánost az individuálisra alkalmaztuk. A jogforrás individuális fogalmának mint állami jogalkotó tevékenységnek a meghatározása kétségtől kivül a jogforrás általános fogalmának a viszonylatában individuális fogalomként jelentkezik, mert terjedelme az egyedi mozzanat bekapcsolása folytán szűkebbnek mutatkozik. Mégis, a jogforrás individuális fogalmának ez a meghatározása terjedelmét tekintve — bár az általános jogforrásfogalomhoz képest individuális fogalomként jelentkezik — a különösség szintjén helyezkedik el. A jogforrás individuális fogalmának ez a meghatározása ugyanis még további egyedi, egyes, individuális mozzanatokkal hozható kapcsolatba, amelyek vonatkozásában a jogforrás individuális fogalmának az állam jogalkotó tevékenységeként megállapítása általános, azaz az általános jogforrásfogalommal való kapcsolatát is figyelembe véve, különös jellegű.

Egészen vázlatosan és sematikusan ábrázolva, ez a következőket jelenti: A jogforrás általános fogalmát mint a jog keletkezését közvetlen előidéző specifikus tényezőt definiáltuk. Az általános jogforrásfogalomnak e definíciója alapján, ennek keretei között a jogforrás individuális fogalmaként a jogot közvetlenül létrehozó, a jog egész keletkezési folyamatát koncentráltan kifejező állami jogalkotó tevékenységet jelöltük meg. A jogforrás fogalmának

⁶⁰ Hasonlóan fogalmazza meg a jogforrás fogalmának definícióját Kerimov: „Véleményünk szerint a jogforrás az állami szerv alkotó tevékenysége, amely abban áll, hogy jogszabályokat bocsát ki vagy más társadalmi normákat jogszabályokként ismer el, és amelyeket a társadalom megfelelő gazdasági, politikai és egyéb előfeltételei határoznak meg.”²⁹ Ld. Kerimov i. m. 1217. p.

ez a definíciója a jogforrás általános fogalma viszonylatában individuális, egyedi jelleget mutat. De az állam jogalkotó tevékenysége, amely az általános jogforrás-fogalom vonatkozásában az individuálist jelenti, ugyanakkor az állami szervek konkrét jogalkotó tevékenységének különböző fajtáit és formáit illetően általánosként jelentkeznek. Eszerint az állam jogalkotó tevékenysége mint a jogforrás individuális fogalma, a jogforrás általános fogalmának viszonylatában egyediként, az állami szervek jogalkotó tevékenységének különféle fajtáit és formáit mint egyeseket illetően pedig általánosként nyilvánul meg, azaz ebben az összefüggésben a különöst reprezentálja. A jogforrás általános és individuális fogalmának meghatározása tehát lehetővé teszi az állami jogalkotó tevékenységnek és e jogalkotó munka különféle fajtáinak és formáinak, az egyes, a különös és az általános a jogforrások területén megnyilvánuló csillogóan gazdag dialektikájának feltárását, a jogforráselmélet tulajdonképpeni feladatának megoldását.

IV. A jogforráselmélet problematikája

1. Bevezető sorainkban a jogforrás tudományos fogalmának kidolgozását és meghatározását — többek között — a jogforráselmélet problematikája tisztázásának elengedhetetlen feltételeként jelöltük meg. E feltételnek — a tudományos jogforrásfogalom meghatározásának — megvalósítása nyomán megkísérrelhetjük a jogforráselmélet problematikájának megvilágítását és felvázolását. Tekintettel arra, hogy a jogforrás tudományos fogalmát a burzsoá és a szocialista jogirodalomban kimunkált jogforrásfogalmi definícióktól lényegében eltérő módon határoztuk meg, ebből magától értetődően következik, hogy a jogforrásfogalom meghatározásában mutatkozó különbség a jogforrásfogalmi definíciók tartalmához szorosan kapcsolódó jogforráselméleti problematika megjelölését illetően is érezteti hatását. Már magának a jogforrás általános és individuális fogalmának határozott és következetes megkülönböztetése, valamint e két jogforrásfogalom definíciója jelentős változásokat idéz elő a jogforráselmélet problematikájában.

A jogforrás általános fogalmának megvilágítására irányuló fejtegetéseink több megállapítása és pontja a jogforráselmélet problematikáját illetően meghatározó jelentőségűnek mutatkozik. Mindenek előtt az általános jogforrásfogalom kimunkálása során tett ama kísérletünknek, amely az általános jogforrásfogalom — a burzsoá és a szocialista jogforráselméletben egyaránt általában uralkodónak mondható — kettősségének, a genetikai és a gnoszológiai jogforrásfogalom megkülönböztetésének egységes, általános jogforrásfogalom kidolgozásával történő meghaladását eredményezte, a jogforráselmélet problematikájára kihatását kell megvizsgálni. A jogforrás általános fogalmának gnoszológiai meghatározását bíráló és mint tudományosan tarthatatlant elvető felfogásunk lényegre ható, alapvető változásokat idéz elő a jogforráselméletnek a gnoszológiai jogforrásfogalomra épülő problematikájában. Azok a jogforráselméleti koncepciók, amelyek a jogforráselmélet problematikáját a jogforrás általános fogalmának gnoszológiai definíciója alapján határozzák meg, a jogforráselméleti kutatást lényegében a jog megjelenési formáinak, a törvénynek, rendeletnek, szokásjognak és bírói jognak stb., ezek kölcsönös viszonyának, hierarchiájuknak vizsgálatára redukálják. A jogforráselmélet ezek szerint nem más, mint jogi jelenségtan, amelynek feladata a jogszabályok különböző

formáinak (törvény, rendelet stb.) a pozitív jog rendelkezéseinek megfelelő ismertetése és leírása. A jogforrás általános fogalmának gnoszeológiai meghatározására támaszkodó jogforrástan szükségszerűen pozitivista kell legyen, mert a jog megjelenési formáinak, ezek hierarchiájának és összefüggéseiknek az adott jogrendszerből, az érvényes tételes jogi rendelkezésekből fakadó leírása és magyarázata során felmerülő jogforráselméleti kérdéseket — pl. hogy jogforrás-e a szokásjog stb. — az adott pozitív jog válaszolja meg és dönti el. Ilyenformán az egyes jogforráselméleti koncepciók lényegében aszerint különböznek egymástól, hogy melyik jogrendszer pozitív jogi rendelkezései alapján vizsgálják a felmerülő jogforrástani problémákat. A jog megjelenési formáinak jogforrásokként feltüntetése ezen túlmenően még tovább bonyolítja a jogforráselméleti problémák megoldatlansága miatt a jogelmélet problematikájában kialakult helyzetet is. Ha ugyanis a jog létezési, megjelenési formáit a jog forrásainak tekintjük, és a jogforráselmélet figyelmét a jogi jelenségek, a jog megjelenési formáinak vizsgálatára koncentrálnak, akkor a jogforráselmélet elvesztve tulajdonképpeni jogforrástani tartalmát és jellegét, jogi jelenségtanná, a jog megjelenési formáinak elméletévé válik, minek következtében a jogi jelenségtan a jogforráselméletbe vagy fordítva, a jogforrástan a jogi jelenségek elméletébe olvad, a jogforráselmélet tulajdonképpeni problematikája gazdátlan, és így kidolgozatlan marad. Ezért a legteljesebb mértékig csak helyeselni tudjuk Kerimovnak ezzel kapcsolatosan kifejtett azokat a megállapításait, amelyekben rámutat arra, hogy a jogforrás fogalmának ez a formális definíciója a jogalkotási folyamat problémáját azokkal a kérdésekkel cseréli fel, amelyek a jog megnyilvánulási formáinak leírásával összefüggésben keletkeznek, és ezzel a jogforráselméletet megfosztja a tudományos perspektívától, attól a lehetőségtől, hogy a társadalmi életnek azokat a valóságos forrásait, tényezőit és okait, amelyek a jog keletkezésének feltételei, feltárja.⁶¹ A jogforrás általános fogalmának gnoszeológiai meghatározása és az erre épülő jogforráselméletek problematikája tehát a jogforráselméleti kutatásokat illetően nem valami fényes tudományos perspektívával keesgetet.

Egészen megváltozik a helyzet, ha a jogforráselmélet problematikáját és a jogforráselméleti kutatás irányát az egységes általános jogforrásfogalom alapján állapítjuk meg. Ebben az esetben a jogforráselméleti kutatás középpontjába — a jog megjelenési formái helyett — a jog keletkezési folyamata, a jog létrejöttét előidéző jelenségek és tényezők vizsgálata kerül. Ezzel a jogforráselmélet megszűnik tovább jogi jelenségtan lenni. A jogforráselmélet problematikája a jogot előidéző jelenségekhez és viszonyokhoz, a jog keletkezési folyamatának főbb szakaszaihoz és mozzanataihoz igazodik, ezek lényegével, tartalmával, jellegével kapcsolatos kérdéseket foglalja magába. A jogforráselmélet problematikája egészen konkrétta, teljessé és meghatározottá azonban az individuális jogforrásfogalom definíciójától függően válik. Nem elég, hogy a jogforráselmélet problematikája az egységes általános jogforrásfogalomnak megfelelően épül fel, a jogforráselmélet kérdéseit az általános jogforrásfogalom nyomán kidolgozott individuális jogforrásfogalom alapján kell felállítani.

2. Az egységes általános jogforrásfogalom kidolgozása a jogforráselmélet problematikájában azt a változást idézte elő, hogy a jogforráselmélet elvesztette jogi jelenségtan jellegét, s a jogelméleti kutatás iránya a jog kelet-

⁶¹ Ld. Kerimov i. m. 1213—1215. p.

kezési folyamatának lényeges és jelentős tényezői felé fordult. De hogy a jogforráselméletnek a jog létrejöttét előidéző mely jelenségeket kell kutatnia, hogy a jogforrástannak a jog keletkezési folyamatával kapcsolatosan konkrétan mely kérdéseket kell megválaszolnia, az a jogforrás individuális fogalmának definíciójától függ. Ha a jogforrás individuális fogalmát hibásan definiáljuk, akkor az egységes általános jogforrásfogalom alapján a megjelölt jogforráselméleti problematika még épp oly szegényesnek és korlátozottnak, a jogforrástani tudományos kutatás perspektíváját megszükitőnek bizonyulhat, mint a jogforrás fogalmának tudományosan elhibázott gnoszeológiai meghatározására épülő jogforrástan problematikája. A jogforrás individuális fogalmát a termelési viszonyokkal, az osztályakarattal vagy az államhatalommal meghatározó jogforráselméletek problematikája ugyanis a jog keletkezési folyamatának e lényeges, de önmagukban, az egyéb közvetítő mozzanatok mellőzése folytán a jog létrejöttét nem tisztázó elemekre, ezek elemzésére koncentrálnak, ez pedig ugyancsak a jogforráselméleti kutatásnak és problematikának beszűkítését, elszegényedését eredményezi.

A jogforráselmélet problematikája meglepő módon kibővül és gazdaggá válik, a jogforrástani kutatások tudományos perspektívája jelentősen megnő és kiszélesedik, ha a jogforráselmélet kérdéseit a jogforrás individuális fogalmának az állami jogalkotó tevékenységre építő definíciójából merítjük, a jogforráselméleti kutatás figyelmét az állami jogalkotó munkára irányítjuk. Így a jogforráselmélet problematikájának középpontjába — a jog megjelenési formái, a termelési viszonyok, az osztályakarattal vagy az állam helyett — az állami tevékenység specifikus fajtája, az állam jogalkotó tevékenysége kerül. Ez pedig — minthogy az állami jogalkotó tevékenységet mint a jog individuális forrását olyan társadalmi jelenségként fogtuk fel, amely sajátos jellegénél fogva a jog keletkezési folyamatának valamennyi elemét és mozzanatát a hegeli értelemben megszüntetve, megőrizve és magasabb színvonalra emelve magában foglalja — annyit jelent, hogy a jogforráselmélet problematikája mindazokat a problémákat és kérdéseket tartalmazza, amelyek az így felfogott állami jogalkotó tevékenységgel, az ebben sűrűsödő és összefutó különféle társadalmi viszonyokkal és tényezőkkel kapcsolatosan felmerülnek. Hogy a helyesen felfogott állami jogalkotó munka a tudományos kérdések és problémák miesoda áradását és gazdagságát involválja, arra kár szót vesztegetni. Csupán csak annyit érdemes megjegyezni, hogy az állami jogalkotó tevékenység kapcsán felmerülő elméleti és gyakorlati kérdések tudományos megválaszolásának elhanyagoltsága és elégtelensége nem kis mértékben annak a következménye, hogy a jogforráselméletnek jogi jelenségtanná változtatása folytán, ezek a tudományos problémák kikerültek a jogforrástani és így a jogelméleti vizsgálódások érdeklődési köréből.

Az állami jogalkotó tevékenységnek a jogforráselmélet problematikájának középpontjába kerülése diametriális módon megváltoztatja a jogforrástani kutatások irányát. A jogforráselmélet fő kérdései most már nem a jog megjelenési formáira, nem is a jog keletkezését előidéző egyes lényeges mozzanatokra irányulnak, hanem az állami jogalkotó tevékenységgel átfogott arra a társadalmi folyamatra, amelyben a társadalmi-termelési viszonyoktól a jog megjelenéséig terjedő társadalmi mozgás végbemegy. Ha a jogforráselméleti kutatás eddig lényegében a jog különféle megjelenési formáinak a pozitív jogi rendelkezések fényében történő vizsgálatában merült ki, akkor a jogforráselmélet figyelme most a jog megjelenési formáiról, különbségeikről és viszonyukról,

этих előидéző okaira és feltételeire irányul. A jogforráselmélet ezentúl nem a jog megjelenési formáinak lényegében pozitivistá leírására szorítkozik, hanem e jogi formák miértjét kérdezi: azt kutatja, hogy melyek azok az okok, motívumok és feltételek, melyek folytán az állami jogalkotó tevékenység eredményeként a jog ilyen vagy olyan meghatározott formában jelenik meg.

A jogforrás általános és individuális fogalmának a tanulmányban kifejtett meghatározása alapján felépített jogforrástani problematika tehát azokat a tudományos kérdéseket és problémákat foglalja magában, amelyek az állam jogalkotó tevékenységére, e társadalmi jelenség lényegére, különböző összefüggéseire, mozzanataira és elemeire vonatkoznak. A jogforráselméleti kutatás tárgya ilyenképpen lényegében a jog keletkezésének, kialakulásának folyamata, az a társadalmi mozgás, amely a társadalmi-termelési viszonyok és a jog létrejötte között lejátszódik, ennek a társadalmi folyamatnak lényege, tartalma, jellege, fontosabb szakaszai, mozzanatai és elemei. A jogforrás általános és individuális fogalmának új tartalommal való meghatározása és a jogforráselméletnek e definíciókra épülő problematikája jelentősen megnöveli és kiszélesíti a jogforráselméleti vizsgálódások tudományos perspektíváit, új ösvényeket, útakat és lehetőségeket nyújt a további jogforráselméleti kutatások számára.

ПОНЯТИЕ ИСТОЧНИКА ПРАВА И ПРОБЛЕМАТИКА ТЕОРИИ ИСТОЧНИКА ПРАВА

В. Пешка

Уточнив то, что определение понятия источника права представляет собой не вопрос терминологии или этимологии, являясь созданием отображающего объективную действительность научного понятия, автор различает между общими и индивидуальными понятиями источника права. Различение между общим и индивидуальным понятием источника права выражает различие в уровне и степени познания самого предмета, т. е. источника права, указывая на две фазы процесса создания понятия. В отношении источника права это означает то, что мы говорим об определении конкретных источников права с одной стороны, а с другой — о понятии источника права вообще, о тех существенных характеристических чертах и особенностях, которые свойственны конкретным источникам права, имея общий характер, могучи быть выдвинуты и уточнены в понятии. Для полного познания сущности источника права необходимо выяснить отношение общего понятия источника права к индивидуальному понятию источника права, к особенному, отдельному источнику права. Ход дифференцирования понятий в отношении источника права проводится так, что от единичного, индивидуального понятия конкретных источников права мы приходим к общему понятию источника права, а от общего и абстрактного понятия источника права к многообразию конкретных источников права, к дифференцированным источникам права, охватывающим единичные понятия и все более приближающимся к последним.

Подвергнув критике различение между материальным и формальным понятием источника права или между внутренним и внешним источниками права, автор приходит к выводу о том, что нет основания для тех определений понятия источника права, согласно которым источник права считается источником познания права и получения правовых знаний; автор освещает соотношение источника права и самого права как генетическое соотношение источника права и объективного права, как причинную связь источника права и объективного права, при которой источник права является происхождением и создателем объективного права. Определяя общее понятие источника права, научная абстракция направлена на то, чтобы выдвинуть и определить из чрезвычайно сложного общественного процесса, ведущего от общественных отношений к созданию правовых норм, из целого ряда сыгравших роль в этом движении общественных факторов и явлений те существенные моменты, которые характерны для указанного процесса в целом.

В соответствии с тем общее понятие источника права определяется следующим образом: источником права признается специфическое общественное явление, фактор или отношение, непосредственно порождающее, создающее объективное право (совокупность правовых норм).

Исходя из этого общего понятия источника права и учитывая отдельные фазы и моменты общественного движения начиная от общественных отношений до создания норм права (т. е. производственные отношения, волю класса, государство и т. д.), автор видит непосредственно создающее право специфический фактор в правотворческой деятельности государства, которая содержит в себе разнообразные элементы и процессы правотворческого процесса, отменяя или сохраняя или повышая их на высший уровень. На основании того и в соответствии с тем автор определяет индивидуальное понятие источника права как специфический вид государственной деятельности, как правотворческую деятельность государства.

Наконец, исходя из таким образом определенных общего и индивидуального понятий источника права, статья обращает внимание исследователей в области теории источника права не на формы проявления права, даже не на отдельные существенные моменты, вызывающие создание права, а на тот общественный процесс, охваченный правотворческой деятельностью государства, в котором происходит общественное движение от общественных производственных движений до проявления права. В соответствии с тем теория источника права не ограничивается являющимся в основном позитивистским изложением форм проявления права, а отыскивает причину этих правовых форм, исследуя вопрос о том, какие причины, мотивы и условия вызвали в результате правотворческой деятельности государства, проявление права в той или другой определенной форме. При таких условиях проблематика учения об источниках права, которая построена на общем и индивидуальном понятиях источника права, изложенных в статье, охватывает те научные вопросы и проблемы, которые относятся к правотворческой деятельности государства, к сущности, разнообразной связи, моментам и элементам этого общественного явления.

LA NOTION DE LA SOURCE DE DROIT ET LES PROBLEMES DE LA THEORIE DES SOURCES DE DROIT

Vilmos Peschka

L'étude après avoir constaté que la définition de la notion de la source de droit n'est pas une question de pure terminologie ou d'étimologie, mais signifie la formation d'un concept scientifique reflétant la réalité objective, fait une distinction nette entre les notions générale et individuelle de la source de droit. La distinction faite entre les notions générale et individuelle de la source de droit signifie les différents niveaux et degrés de la connaissance de l'objet, de la connaissance de la source de droit, deux phases du processus de la formation des concepts. Relativement à la source de droit cela signifie que d'une part nous parlons de la détermination des sources de droit concrètes, d'autre part de la notion de la source de droit en général, de ces traits et qualités essentiels caractéristiques qui sont communs dans les sources de droit concrètes, qui sont généraux, qui peuvent être relevés, qui peuvent être condensés dans un concept. Pour bien comprendre l'essence même de la source de droit il est nécessaire d'établir la relation entre la notion générale et la notion individuelle, spéciale, concrète de la source de droit. Le processus de la différenciation conceptuelle s'effectue dans le cas de la source de droit de telle façon que nous arrivons à partir de la notion individuelle de la source de droit à sa notion générale, à partir de la diversité des sources de droit concrètes à la notion de la source de droit différenciée embrassant les cas particuliers et se rapprochant de ces derniers.

Après avoir critiqué la différenciation entre les notions matérielle et formelle, respectivement interne et externe de la source de droit, l'étude considère erronées les définitions qui précisent la source de droit comme une source de connaissance, laquelle nous fournit les notions nécessaires relatives au droit. L'auteur explique que le rapport entre la source de droit et le droit est un rapport génétique, un rapport de cause à effet entre la source de droit et le droit objectif, dans lequel les sources de droit produisent et créent le droit objectif. Dans la détermination de la notion générale de la source de droit l'abstraction scientifique a pour objet de relever et de définir dans le processus social

extraordinairement compliqué et composé, qui s'étend à partir des rapports sociaux jusqu'à la formation des normes juridiques, parmi les facteurs et les phénomènes nombreux jouant un rôle dans le mouvement social, les éléments et les moments essentiels caractérisant et exprimant le processus entier. Conformément à cela, la notion générale de la source de droit est la suivante: la source de droit est ce phénomène, ce facteur et cette relation sociale qui fait naître et crée directement le droit objectif (l'ensemble des normes juridiques).

Sur la base de cette notion générale de la source de droit l'auteur, en tenant compte des diverses phases et des divers moments du mouvement social (les rapports de production, la volonté de classe, l'Etat, etc.) s'étendant à partir des rapports sociaux jusqu'à la formation des normes juridiques, voit dans l'activité législative, qui comprend les divers éléments et les divers processus de la création du droit, en les terminant, conservant et en les élevant à un niveau supérieur, le facteur spécifique qui crée directement le droit. Sur cette base et conformément à ceci, il définit la notion individuelle de la source de droit comme une espèce spécifique de l'activité de l'Etat, comme l'activité législative de l'Etat.

Finalement, sur la base des notions générale et individuelle de la source de droit ainsi définies, l'auteur attire l'attention des recherches de la théorie des sources de droit non pas aux aspects du droit, ni aux divers moments essentiels créant le droit, mais à ce processus social qui embrasse l'activité législative de l'Etat et dans lequel le mouvement social s'effectue à partir des rapports de production sociaux jusqu'à l'apparition du droit. La théorie des sources de droit ne se borne pas à la description dans son essence positiviste des aspects du droit, mais demande le pourquoi de ces formes juridiques; elle cherche les causes, les motifs et les conditions, en raison desquels le droit se présente, en conséquence de l'activité législative de l'Etat, dans telle ou telle forme déterminée. L'ensemble des problèmes de la théorie des sources de droit exposé dans l'étude sur la base de la définition de la notion générale et individuelle de la source de droit embrasse donc toutes ces questions et tous ces problèmes scientifiques qui concernent l'activité législative de l'Etat, l'essence même du phénomène social, leur divers rapports, moments et éléments.